

Kalevi alt välja

- 3 Eessõna
- 11 Salasuhe kahe mehe vahel
19. sajandi Kuressaares
ehk Bürgermeister ja
linnaametnik süüpingis
Ken Ird
- 25 Elisär von Kupfferi elu ja
looming Balti mõisakultuuri
loojangu valguses
Hannes Vinnal
- 49 Oscar Wilde'i kõmuline
kohtuasi ja eesti lugeja
Andreas Kalkun
- 53 Homoseksuaalsuse
eestikeelne sõnastamine ja
Magnus Hirschfeldi loengud
Andreas Kalkun
- 70 Sakste pahe? Linnanõunik
Georg von Rehekampffi
juhtum
Andreas Kalkun
- 75 Kväärides Kalevipoega
Bart Pushaw
- 87 Kväärid kunstnikupaarid
Kai Stahl, Rebeka Põldsam
- 91 Kväärid lood Tallinna
avalikes salapaikades
Rebeka Põldsam
- 106 A. Oinatski
Vahur Aabrams, Rebeka Põldsam
- 109 Kõigest hoolimata.
Esimehe lugu
Martin Rünk
- 122 Robert Rikas — Eesti
kuulsaim pornostaar?
Rebeka Põldsam
- 125 Eesti LGBT+ liikumise algus
1990–1994
Taavi Koppel
- 143 Kväärid sähvatused Eesti
elulookogumikes
Riikka Taavetti
- 154 „Piiririik” — euroromaan
või geiromaan?
Raili Marling
- 157 Soo tunnustamise poole
1990. aastate Eestis
Sara Arumetsa

Kalevi alt välja

*LGBT+ inimeste
lugusid 19. ja 20. sajandi
Eestist*

LGBT+ ja kväärid lood kalevi alt välja!

Eessõna

Selle raamatu väljaandmise aastal tähistame homoseksuaalsuse dekriminaliseerimise 30. aastapäeva: 1. juunil 1992. aastal jõustus taasiseseisvunud Eesti Vabariigi kriminaalkodeks, milles homoseksuaalseid suhteid enam ei keelatud. Eesti soo- ja seksuaalvähemuste ajalugu on hakatud akadeemiliselt uurima alles viimase kümnemkonna aasta jooksul. Samal ajal kui Eesti avalikkus on mitmel pool maailmas kasvanud ühiskondlik pinget, mis näib olevat meie ajastule iseloomulik. Seda pinget tekitab organiseeritud populistlik vastuseis vähemusgruppide vastu. Lootuses, et oma kaasaja mõtestamisel võib ajaloo tundmisest abi olla, oleme nende kaante vahele kogunud lesbide, geide ja biseksuaalsete inimeste ning transsooliste ja ennast sooliselt mittebinaarselt väljendavate inimeste lugusid 19. ja 20. sajandist.

Raamatut võib pidada järjeks 2010. aastal ilmunud kogumikule „Kapiuksed valla: arutlusi homo-, bi- ja transseksuaalsusest“ (toimetaja Brigitta Davidjants), mis oli esimene läbinisti Eesti LGBT kultuurile ja ajaloole pühendatud teos. 2017. aastal ilmus Ineta Lipša kirjutatud Läti LGBTI saja aasta ajaloo ingliskeelne ülevaade ja alates 2018. aastast tähistatakse Soomes kvääriajaloo uurimise kuud. See kõik annab tunnistust kvääriajaloo uurimisallikate küllusest Eestis ja naaberriikides ning võib loota, et sellestki raamatust kasvab välja äratundmisi ja uusi uurimusi.

Raamatu peatükid on järjestatud kronoloogiliselt. Autorite käsitlused hõlmavad aega 19. sajandi keskpaigast 1990. aastate lõpuni. Perioode seovad omavahel lühikesed vahepalad, milles võetakse jutuks mõned peatükkides käsitlemata jäänud inimesed ja sündmused, mis on sama olulised kui pikemad käsitlused. Kättesaadavad allikad on ajastute kaupa erinevad ning seegi paistab igas peatükis silma.

Kuigi enamjaolt on kvääriajalugu puudutavad materjalid säilinud pigem 20. sajandist, võib samaväärseid allikaid leida ka palju varasemast ajast, näiteks lapates kohtutoimikuid. Oluliseks allikaks, mis on Eestis ja Eesti alal soolisust ja seksuaalsust kujundanud, on seadused ja õigusaktid, millega seotud dokumente, kohtuasju, protokolle ja muid teateid on võimalik uurida. Kohtumaterjalidele toetuvad Ken Ird ja Martin Rünk. Ken Ird süveneb teadaolevalt esimesse kohalikku homoseksuaalset suhet vaagivasse kohtuprotsessi, mis toimus 19. sajandi keskpaiga Kuressaares, tollase Liivimaa kubermangu provintsilinnas. Martin Rünk kirjutab sellest, kuidas mõisteti homoseksuaalsete suhete eest kohut umbes sada aastat hiljem, 1960. aastate Nõukogude Eestis.

Teine oluline allikas on ajakirjandus, mis mängis eriti tähtsat rolli 19. ja 20. sajandi vahetuse modernsete ideede edasikandjana. Andreas Kalkun vaatleb oma peatükis homoseksuaalsusega seotud skandaale 20. sajandi alguse Saksamaa keisririigis ja selle kajastusi eestikeelses perioodikas. Ajakirjandusele ja arhiivitoimikutele toetub ka Rebeka Põldsami peatükk homoseksuaalsete meeste kohtumispakadest 1920.–1930. aastate Tallinnas.

Nii nagu Eesti üldajaloo puhul, kehtib ka kvääriajaloo kirjutuses tõsiasi, et seda pole mõttekas uurida ainult eesti keeles ja lähtuvalt eestlaste kirjapandust. Seetõttu pole võimatu, et siinsed ajakirjandusele toetuvad uurimused takerduvad Eestis tänapäeval levinud rahvusliku tegumoega

vaatepunkti, kuna Teise maailmasõjani Eestis järjepidevalt ilmunud kohalik muukeelne (eriti mahukas saksa ja venekeelne) perioodika ei ole selle raamatu puhul sagedast kasutust leidnud. Kui palju nende allikate lisamine analüüsi üldpilti muudab, peab selguma tulevikus.

Rahvusvaheliselt on kõige rohkem ilmunud seksuaal- ja soovähemuste ajaloo käsitlusi, mis toetuvad etnograafilisele materjalile — intervjuud, kuulujutud, isikuarhiivid, pildialbumid, päevikud, kirjavahetused, memuaarid ja mälestusesemed. Sellistest allikatest ammutavad ainek Riikka Taavetti uurimus homoseksuaalsust jutuks võtvatest elulugudest Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja Taavi Koppeli ülevaade 1990. aastate Eesti LGBT liikumisest, mis toetub intervjuudele aktivistidega ning MTÜ-de dokumendiarhiividele. Etnograafilisi ja arhiiviallikaid on kombineerinud Sara Arumetsa, kes näitab, kuidas 1990. aastatel jõuti trans-inimeste riikliku tunnustamiseni.

Omaette allikaks on kunst, kino ja kirjandus, mis peegeldavad oma kaasaja norme ja nende kritiseerimise võimalusi ning mille tähendus võib ajas korduvalt muutuda. Hannes Vinnal tutvustab Eestimaa kubermangust pärit baltisakslast Elisär von Kupfferit — mitmekülgset literaati, keda mujal maailmas tuntakse eelkõige kui sajandi vahetusaegset tähelepanuväärset geikunstnikku. Eesti kultuuriloo vaatenurgast on huvitav, et Kupffer paigutas mitu homoseksuaalsust kujutavat novelli Põhja-Eesti mõisakeskkonda, oma lapsepõlve- ja noorusmaastikule. Bart Pushaw vaatleb tänapäevase kvääripilguga rahvussangar Kalevipoja kujutamisi viise 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti kunstis.

Sõnavara

LGBT+ inimeste ajaloost kirjutamisel pakub suurimat väljakutset seksuaalsust ja soolisust puudutav sõnavara, mis pidevalt teiseneb. Ühelt poolt on see sõnavara valdavalt tõlkeline ja omandab kohalikus, suurte Euroopa ja maailma keskuste suhtes ääremaises kultuuriruumis üldtuntud tähenduse viivitusega. Teiselt poolt vahetavad uued ja iga rühma enesemääratlust arvestavad sõnad üpris kiiresti vanad ja halvustava tonaalsusega väljendid välja. Uusimaid neist on näiteks *sooline mittebinaarsus*, mille kaudu tõdetakse, et rangest kaksikjaotusest meesteks ja naisteks ei piisa soolise kogemuse ja esituse kirjeldamiseks. Ka *kvää*r on laenatud inglise keelest, mõiste *queer* (mis on omakorda laenatud saksakeelsest sõnast *quer*, mis tähendab 'põigiti(ne), viltu(ne)') ja võtab meie käsituses kokku kõik seksuaalselt ning sooliselt ühiskonna normide suhtes ebatavaliselt, mingil kombel „vääralt“ väljenduvad inimesed, tegevused ja nähtused.

Sõnad *gei* ja *lesbi* tulid laiemalt kasutusele 1960. aastatel, Eestis aga alles perestroikaaja lõpus koos aidsinnetustegevusega, sest seksuaal- ja soovähemused on haiguse üks riskirühmi. Veel 1990. aastate keskpaigani oli Eestis levinud ingliskeelne kirjapilt *gay*, mis tollal käibis tsitaatsõnana, väljendades nii ka mõningast võõrust. Mõiste *transsoolisus* (ingl *transgender*) omandas oma tänapäevase tähenduse trans-inimesi koondava katusmõistena inglise keeles 1990. aastate alguseks. Kuigi tsitaatsõnana võis *transgender*'it kohata eesti keeles juba 1990. aastate keskel eelkõige trans-inimeste hulgas, siis laiemalt hakati seda kasutama alles 2000. aastate lõpus. Seni kasutati eesti keeles 1980. aastatest alates valdavalt meditsiinilisi termineid *transseksuaal* ja *transseksualism*. Aastasadu kasutati aga laialdaselt

sõna *hermafroditism*, mis kandis nii intersoolisuse ja laiemalt anatoomilise soo variatsioonide kui ka transsoolisuse tähendust.

20. sajandi maailmasõdade vahelisel perioodil kasutati kvääridest rääkides valdavalt termineid *naismees* ja *meesnaine*. Need on tõlgendused sõnast „androgüün“ (kr andro + gyne ‘mees’ + ‘naine’, vrd ka sks *Mannweib*). Nende sõnadega räägiti ka nn kolmandast soost. Võib öelda, et normikohast soolisust ja seksuaalsust käsitati komplementaarsete süsteemina, mille järgi naine ja mees olid definitsiooni kohaselt heteroseksuaalsed ning kõik teised normivälised. Samas räägiti *homoseksuaalsetest* naistest ja meestest ning eufemistlikult nimetati neid *niisugusteks*. Sealjuures kasutati homoseksuaalsete naiste ja trans-inimeste kohta ajakirjanduses pigem sõna *naismees*. See kõik viitab käibel olnud sõnade tähenduse hägususele.

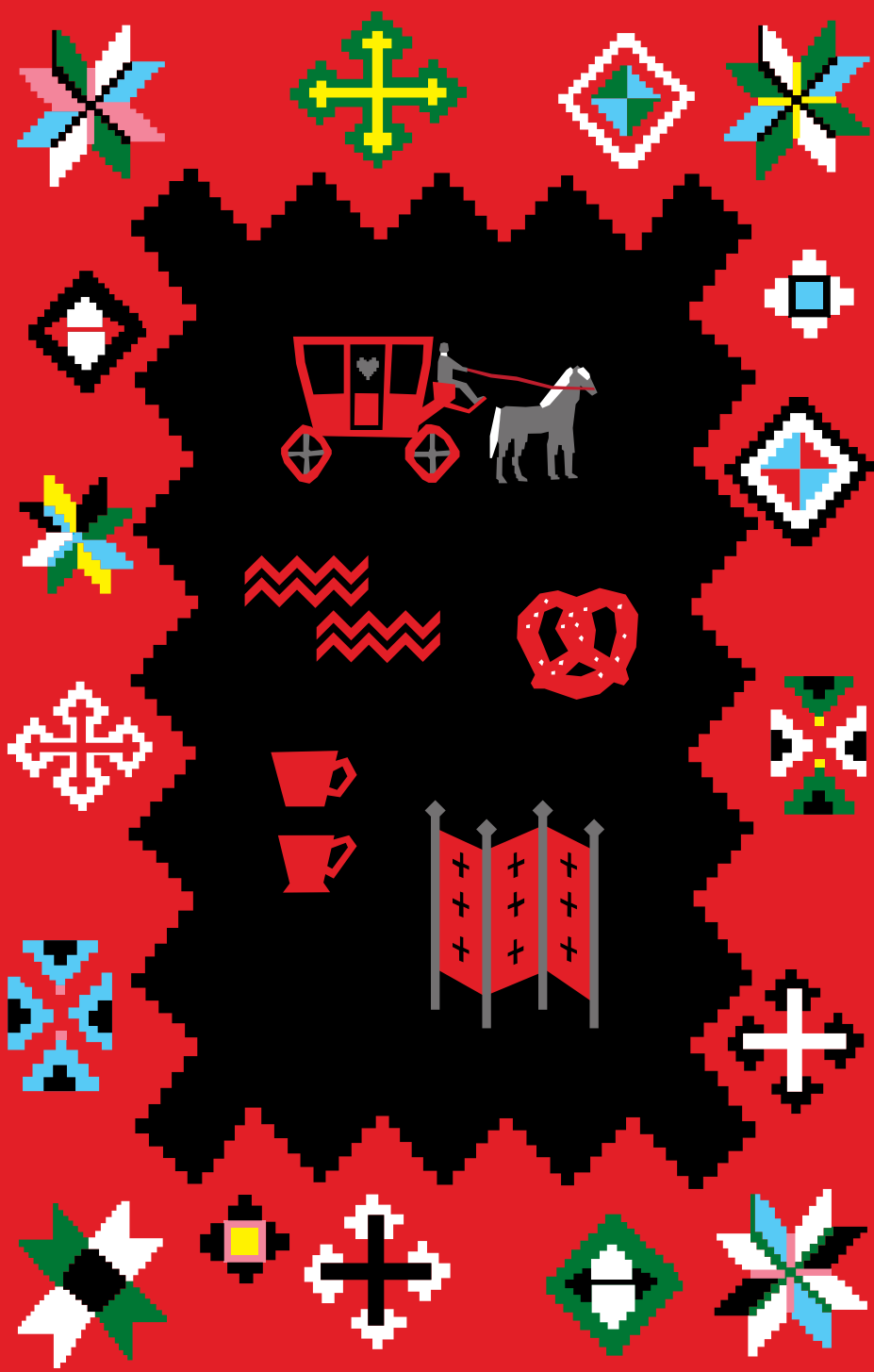
Juba hiljemalt 16. sajandil kasutati Eestis kehtinud seadustikus *sodoomia* mõistet. Tänapäeval tähendab sodoomia eesti keeles ainult loomapilastust, kuid kuni 20. sajandini hõlmasid sodoomiavastased karistusseaduste paragrahvid kõiki seksuaalseid tegevusi, mis ei teeninud reproduktiivset eesmärki, ning nende alla kuulus *pederastia*-keeld, millega karistati meestevaheliste seksuaalsuhete eest. 1868. aastal, kui Austria-Ungari keisririigi rahvaste seas nagu ka Tsaari-Venemaa koosseisu kuuluval Eesti alal oli rahvusliku ärkamise aeg ning kõikide õigused olid tähelepanu all, pakkus Austria-Ungari literaat ja võrdõiguslane Karl Maria Kertbeny välja terminid *homo-* ja *heteroseksuaalsus*. Need võttis omakorda kasutusele Saksa seksuaalsuseuurija Richard von Krafft-Ebing, kelle raamatust „Seksuaalpsühhopaatia“ („Psychopathia Sexualis“, 1886) sai pikaks ajaks seksuaalse orientatsiooni alane tüvitekst. Tänapäevase tähenduse omandasid need sõnad mitmekümne

aasta jooksul 20. sajandi keskpaigaks. Nõukogude ajal levis ja kinnistus eesti keeles vene keelele toetuv sõna *homo-seksualism* (ja vastavalt inimese kohta *homoseksualist*), mida kasutati juba tsaariaja lõpuaastatel. Tänapäeval kasutatakse omadussõnatuletist *homoseksuaalsus*.

Subkultuuriliselt on oluliseks mõisteks olnud *lantimine* (ingl *cruising* 'lõbureisil käima', vn *плеука* 'kiilaspea', s.o nõukogudeaegne väljend homoseksuaalsete meeste kohtumispakade kohta), mis tähendab valdavalt meeste vahelise seksi otsimist linnaruumis. Kuna avalik ruum on olnud läbi ajaloo meeste pärusmaa, kust naisi on eri viisidel tõrjutud, siis naised „landivad“ tänapäevani turvalisemates tingimustes. Samuti on laialt levinud kväärikultuuri osa *drag*, mille kohta sõdadevahelisel perioodil kasutati väljendit *suguvõltsimine* (sks *Geschlechtsfälschung*). Et *drag* on väga mitmekülgne üle maailma levinud subkultuur, võib seda üldistades mõtestada kui mistahes eesmärgil ümberkehastumist oma soolisusega katsetamisest kuni terava ühiskonnakriitikani.

Et eristada tänapäeval sobilikke sõnu ebakohastest, oleme vananenud sõnad kogu raamatus esile tõstnud kursiivi või jutumärkidega. Kokkuvõttes võib üsna kindlalt öelda, et kuigi oleme püüdnud kasutada kõige ajakohasemat sõnavara ja selgitada möödunud sajandi sõnade puhul nende kasutusviise ja tähendust, aegub mõne aja pärast sellegi raamatu keel. Olgu „Kalevi alt välja“ siiski abiks nii LGBT+ inimeste kui ka Eesti ajaloo mõistmisel uuest vaatevinklist!

Rebeka Põldsam, Vabur Aabrams

Salasuhe kahe mehe vahel 19. sajandi Kuressaares ehk Bürgermeister ja linnaametnik süüpingis

Ken Ird

1848. aasta jaanuaris alustas Kuramaalt Liepāja linnast pärit noormees Johann Simon Masurkewitz teekonda Riias põhja suunas. Sihtkohaks oli väike maakonnalinn Kuressaare Baltikumi suurimal saarel. Seal pidi ta hakkama teenima sellina kohalikus kondiitriäris. Masurkewitzi reisikaaslaseks sai Kuressaares tegutsev 27-aastane ametnik Alexander Eichfuss, kellega ta hakkas pika sõidu ajal igavuse peletamiseks juttu ajama. Reisikaaslaste sõbralik vestlus võttis väidetavalt šokeeriva pöörde ja põhjustas paari aasta pärast Kuressaares skandaali, millele leiti Liivimaa kubermanguvalitsuse toel provintsi kõrgeimas kohtus lahendus alles viis aastat hiljem. Teadaolevalt esimest korda Eesti ajaloos jõudsid kohtupinki kaks meest, keda süüdistati omavahelises seksuaalvahekorras.

Omas ajas harukordne kohtuasi rullub lahti vanade arhiivitoimikute lehekülgedel. Kaalukaima osa toimuist moodustab juhtumiga seotud mahukas kirjavahetus aastatest 1848–1854, lisaks on olemas kubermanguprokuröri ja Saare maakohtu uurimistoimikud ning Liivimaa õuekohtu otsuse avaldamise toimik. Kõik see teeb kokku

oma pool tuhat lehekülge käsikirjalist materjali, mis on koostatud peaausjalikult saksa, puhuti ka vene keeles. Juhtumi tuumani jõudmiseks tuli süveneda tihti võimatu käekirjaga koostatud dokumentidesse, arvestades, et kõiki paberile pandud kirjeldusi, mõtteid ja kommentaare ei saa võtta sõna-sõnalt. Et neid tänapäeval paremini mõista, tuleb sellised vanad kohtuasjad oma aja ja ühiskonna konteksti paigutada.

Homoseksuaalsus ja sodoomia varauusajal

Euroopa kultuuriruumis pakuti homoseksuaalsuse ja heteroseksuaalsuse mõisted välja 1868. aastal, kuid laiemalt levima hakkasid need alles mitu aastakümnet hiljem. Siiski võib juba 16. sajandist leida eeskätt Lääne-Euroopast tõendeid homoseksuaalsetest suhetest kahe inimese vahel, olgugi et ühiskonna suhtumine sellistesse suhetesse oli küllalt erinev tänapäeva ühiskonna suhtumisest. Samast soost inimeste vahelisi seksuaalsuhted koondati varauusaegses ühiskonnas peaausjalikult *sodoomia* mõiste alla. Kogumõistena hõlmas see väga erinevaid seksuaalseid praktikaid: homoseksuaalseid suhteid, eneserahuldamist, „ebaloomulikku“ seksuaalkäitumist mehe ja naise vahel (näiteks analvahekord või suuseks) ning lõpuks ka seksuaalvahekorda loomaga (loomapilastus). Sodoomiaks olid kõik nimetatud seksuaalsed käitumisviisid liigitanud hiliskeskaegsed teoloogid, viidates piiblis kirjeldatud Soodoma linnale, mille Jumal selle elanike suure kõlvatuse pärast taevase tulega maatas põletas (IMs 19:1–25). Sodoomia kui patt tõi kaasa Jumala viha kogu ühiskonnale, põhjustades suuri hädasid: ikaldust, katku ja nälga. Kristliku kiriku varauusaegne õpetus mõistis sodoomia niisiis üheselt hukka, samuti oli see kuni 20. sajandini Euroopas riigivõimude poolt harilikult kriminaliseeritud. Erand ei olnud

ka praegune Eesti ala, kus varauusaegsed kohtud juhindusid sodoomiajuhtumite puhul nii 1532. aastal Saksa-Rooma keisririigis vastu võetud kriminaalkohtuseadustikust „Constitutio Criminalis Carolina“ kui ka keskaegsest Rootsi maaõigusest. Mõlemad seadustikud nägid sodoomias süüdimõistmise korral karistuseks ette surmanuhtluse. Nii ei ole midagi imestada, et siinsetesse kohtutesse jõudis 17. sajandist peale üha enam sodoomiajuhtumeid. Kui neid süüdistusi lähemalt vaadelda, selgub aga, et peaaegu eranditult puudutasid need alamatest ühiskonnakihtidest pärit inimeste süüasju loomaga vahekorda astumise pärast. Alles 19. sajandi keskpaigast on arhiivides säilinud esimene Eesti kohtumaterjalides tuvastatav kohtuasi, kus sodoomiasüüdistuse said sugulise vahekorra eest kaks meest: 1850. aastal leiame süüpingist Kuressaare justiitsbürgermeisteri Philipp von Rieckhoffi ja Riia–Kuressaare teekonvalt juba tuttava kohaliku ametniku Alexander Eichfussi.

Nagu mainitud, on Eesti esimesest meestevahelises vahekorras süüdistamise juhtumist alles sadu lehekülgi uurimis- ja kohtumaterjale ning kirjavahetust. Tänu sellele on võimalik hinnata, kuidas tolleaegne ühiskond sellistele erakorralistele kohtuasjadele reageeris. Uurijate ette jõudnud tunnistajate ütlused aitavad avada ka kohalike inimeste arusaama meestevahelistest seksuaalsuhetest. Kohtuprotsessi analüüsimisel selgub ka, mis põhjustel võidi kohtualused õigeks või süüdi mõista.

Kuressaare 19. sajandi esimesel poolel

Meie lugu saab alguse 19. sajandi Kuressaares, mis oli tollases Eestis keskmise suurusega linn, kus 1816. aastal oli 1988 elanikku, kuid 1851. aastaks oli see arv peaaegu kahekordistunud 3670-ni. Elanike arvult ületasid Kuressaaret

Saaremaa rüütelkonna hoone Kuressaares, taamal keskaegne piiskopiloss. Friedrich Sigismund Stern. Litograafia vahemikust 1841–1856. Eesti kunstimuuseum

Turuplats Kuressaares, kus regulaarselt kaubeldi ja kohtuti, et olla kursis viimaste uudiste ja kuulujuttudega. Friedrich Sigismund Stern. Litograafia vahemikust 1841–1856. Eesti kunstimuuseum

Eesti linnadest üksnes Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Võrreldes teiste linnadega elas Kuressaares suhteliselt rohkem aadlikke (1863. aastal koguni 11,2%), kes olid seal enamasti kinnisvaraomanikud. Kuna viimastel oli seaduste

järgi privileeg korraldada linna valitsemist, domineerisid aadlikud ka Kuressaare rae töös.

Majanduslikult oli Kuressaarest saanud 19. sajandiks eelkõige ekspordisadam peamiselt teravilja, vähem ka puidu ja piirituse väljaveoks. Otsesuhtlus välisriikide sadamatega ei olnud võimalik, kuna seda takistas tolliseadustik, mis keelas välismaise kauba vahenduseta sisseveo, erand tehti vaid soola puhul. Aastatel 1842–1851 ületas Kuressaare eksport Pärnu oma enam kui kaks korda, mis sest, et Pärnu vahendas ka teiste maakondade kaubandust. Täiesti uue hoo andis Kuressaare arengule see, kui 19. sajandi esimestel kümnenditel avastati linna lähedalt ravimudavarud. 1840. aastal rajati esimene mudaravila, mis 1858. aastal toodi üle linna. Kuressaare kultuuri- ja seltsielu oli 18. sajandi lõpu- ja 19. sajandi alguskümnenditel õige mitmekesine ja rikas: tegutsesid asjaarmastajate teater, muusika- ja lugemisring, klubid. Valgustusajastu kohaliku tähtsama esindaja Johann Wilhelm Ludwig von Luce ettepanekul rajati 1817. aastal Kuressaare Eesti Selts, mille eesmärk oli uurida ja arendada eesti keelt. Selle tegevus rauges 1830. aastatel ja lakkas pärast Luce surma. Edaspidi hoidis linna seltsielu üleval 1811. aastal asutatud *Bürgermusse*, mis oli peenema linnarahva klubiline ajaviitekoht.

Bürgermeister ja aktsiisikontrolör

Niisuguse väikelinna seltskonnas liikus 1840. aastatest alates kaks noort meesterahvast: Philipp von Rieckhoff ja Alexander Eichfuss. Philipp Joseph von Rieckhoff (1814–1894) oli sündinud Riias. Aastatel 1836–1840 oli ta õppinud Tartu ülikooli õigusteaduskonnas ja kaitsnud kandidaadikraadi. 1841. aastal alustas ta teenistust Kuressaare rae juures, esmalt sündikuse (õigusnõuniku), paar aastat hiljem ühtlasi

justiitsbürgermeistrina. Alexander Friedrich Eichfuss (1819–1887) oli kohalikku päritolu, Kuressaare kodanikust kübarameistri poeg, sündinud Muhu saarel. Ta asus koos oma perega Kuressaarde 1836. aastal, kus temast sai esialgu isa elukutse jätkaja. Eichfuss abiellus 1840. aastal sõduritütrega Wilhelmina Sophia Janseniga (Janov, 1818–1876), kellega tal oli juba aasta varem sündinud abieluväline laps. Nende abielust sündis aastatel 1839–1863 kokku 14 last, kellest kaks surid imikueas.

Need Kuressaares elavad mehed pidid 1840. aastatel kohalike kohtute ees korduvalt tegelema mitmesuguste ametialastest kohustustest tulenevate või auhaavamistega seotud vaidlustega. Nii otsisid 1846. aastal linna- ja riigivõimult õiguslikku tuge üksteist solvamises süüdistanud kübarameister Eichfuss, Saaremaa rüütelkonna maanõunik Gustav von Nolcken ja maakonna rentmeister Alexander von Dittmar. Tüli suutis osapoolte vahel kohtuväliselt ära lahendada just rae liige Philipp von Rieckhoff. Lähedast läbikäimist kahe mehe vahel kinnitab ka asjaolu, et Rieckhoff oli 1850. aastal Eichfussi poja üks ristiisadest. Ent kindlasti oli ootamatu nii bürgermeister Rieckhoffile kui ka aktsiisikontrolööri ametisse tõusnud Eichfussile 1850. aastal Saaremaakohtus esitatud süüdistus nende omavahelises seksuaalvahekorras ehk „sugulises sodoomias“ (*Geschlechts-Sodomie*).

Milline karistus võis neid mehi süüdimõistmise korral üldse ähvardada? Eestis mitu sajandit kehtinud Saksa ja Rootsi karistusseadustikud oli selleks ajaks välja vahetanud 1845. aastal vastu võetud Vene vana nuhtlusseadustik. Sellega kriminaliseeriti esimest korda kogu Tsaari-Venemaal meestevaheline analvahekord, mille eest tuli süüalune mõista edaspidi asumisele Siberisse koos kõigist õigustest ilmajätmisega. Süüdimõistetut pidi ühtlasi tegema oma pihhiisa otsustatud viisil läbi patukahetsuse. 19. sajandi Vene

seaduselojad olid seejuures võtnud eeskjuju suuresti kaas-aegsest Saksa kriminaalõigusest.

Pealekaebus ja kuulujutud

22. märtsil 1850. aastal alustati Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldusel kriminaaluurimisega Philipp von Rieckhoffi ja Alexander Eichfussi süüdistusega „pederastia kuriteos” (*Verbrechens der Pederastie*). Selleks pandi kokku erakorraline komisjon. Mõlema mehe kohta levisid Kuresaares kuuldused, et nad on harrastanud omavahel „sugulist sodoomiat“. Kuulujuttude lendulaskjaks oli peamiselt Carl Heinrich Fischhauseni kondiitriäri sell Johann Simon Masurkewitz, kelle esitatud kahtlustused olid järgmised.

Ühe 1848. aasta jaanuaris Riiast Kuressaarde tehtud reisi ajal olevat aktsiisikontrolör Eichfuss rääkinud tema ja bürgermeister Rieckhoffi vahelisest intiimvahekorra- ja küsimuse peale „Ega te siis ometi omavahel ei kepi?“ (*nun ihr fegelt Euch doch nicht am Ende*) vastanud „Aga ärge jumala eest sellest nüüd enam rohkem rääkige“.

Hiljem oli Masurkewitz Fischhauseni kondiitriäris koos doktor Karl Johann Christian von Dressleri (1788–1854) ja linna raamatupidaja Friedrich Wilhelm Raschaga (1798–1883), kes rääkisid Masurkewitzile, kuidas bürgermeister Rieckhoff Eichfussi erilisel soosis. Masurkewitz vastas seepeale, et niisugune poolehoid ei ole imekspandav, kuna bürgermeister ja Eichfuss tegelevat omavahel *pederastiaga*. Lisaks temale andis kohtule tunnistuse eesti rahvusest teenijanna Ingel Anjär (ka Anger, 1801–1871), kes oli varem töötanud bürgermeister Rieckhoffi juures. Ta rääkis, kuidas ta olevat 1846. aasta ühel sügishommikul ehmunud, kui ta oma härra magamistuppa läinud ja selleks, et tasse voodi kõrval olevasse kappi panna, tooli peale roninud, leides

Arhiivitoimikud, mis sisaldavad Rieckhoffi ja Eichfussi kohtuasjaga seotud dokumente. Ken Irdi foto toimikutest, 2022

bürgermeistri ja Eichfussi särgiväel voodis üksteise peal nõnda lamavat, et esimene oli pealne ja teine alumine. Ingel olevat seejärel toast niimoodi lahkunud, et keegi seda ei märganud. Järgmisel hommikul olevat ta nähtu kohta tõestuse saamiseks uuesti magamistuppa läinud, tooli peale roninud ja näinud uuesti bürgermeistrit ja Eichfussi üksteise peal lamavat, kuid seekord ümberpöördukt. Kolmandal hommikul olevat ta sarnasel viisil sirmi kohale tõusnud ja leidnud mõlemad mehed samast asendist, kui esimeselgi korral. Hiljem polevat ta midagi kahtlast

märganud, välja arvatud ühel korral, kui ta hommikul äkki sirmi taha läks ja nägi, et bürgermeister ja Eichfuss lamavad kõrvuti voodis.

Hinnangud ja tõendid

Kohus hindas peale nimetatud kahe tunnistaja ütluste ka muid asjaga seotud kuuldusi ja jõudis selgusele, et kõik kokku oli väikelinlik keelepeks, mille sisu muutus kriminaalseks üksnes korduva edasirääkimise ja sellega kaasnenud lisanduste tõttu. Süüalused ise väitsid end kohtu ees õigustades, et tunnistajate ütlused on ajendatud erilisest vihavaenust. Liikvele läinud jutud olevat põhjustatud asjaolust, et süüalused olid avalike teenistujatena üldise heaolu nimel võtnud vastu mitu ebapopulaarset otsust, mis olid riivanud paljude kohalike inimeste isiklikke huve. Lisaks lasid mehed end oma tungival soovil Liivimaa arstivalitsusel üle vaadata. Arstlikul ülevaatusel „ei õnnestunud kummagi kehal tuvastada mingeid jälgi pederastiast“ ning seetõttu hinnati, et neile omistatud pahe on ülimalt ebatõenäoline. Arstivalitsuse koostatud põhjaliku meditsiinilise läbivaatuse raportis, mis on dateeritud 1850. aasta 25. novembriga, võttis doktor David Demetrius Levi osavalt kokku tolleaegse arusaama objektiivsetest meditsiinilistest tunnustest, mis tema hinnangul võimaldasid meestevahelist vahekorda tõendada. „Passiivsel“ osapoolel, keda doktor Levi oli raportis tähistanud sõnadega *Mißbraucher* ('kuritarvitatu') ehk *cynaedus*¹ ning kelleks tema sõnutsi olid harilikult seksuaalselt ebaküpsed poisid või noormehed, olid need tunnused järgmised: tavaliselt lahjaks jäänud keha, närbunud lihaskond, kortsus nahk, küürus kehahoid,

1 Ladinakeelne termin *cynaedus* tulenes kreekakeelsest sõnast *κίναδος* (*kinaidos*), mis tähendas meest, kellele meeldib teise mehe penetratsioon.

lotendavad põlved, ebakindel ja taaruv kõnnak, tuhmid silmad, nüri kuulmine, päraku paistes või halvatud sulgurlihas. Seevastu „aktiivne” pool, kelle kohta dr Levi kasutas raportis termineid *Thäter* (‘toimepanija’) ehk *paedicator*², oli tema hinnangul tavaliselt juba vanemas eas, kahvatu ja paistes näoga mees. Ülemääraste seemnepursete ja tihti korduvate närvisüsteemi vapustuste tagajärjel olevat neil esinenud roidumust ja kõhnumist, nende suguliige olnud väike ja peenike, nad olla andnud järele pahedele, kuna leidnud naissugupoolt vähe rahuldust ja olevat nende poolt ära põlatud. Harilikult olevat nad selle tõttu tundnud naissugupoolle suhtes vastumeelsust. Eesnähk olevat neil marraskil, rebenenud, haavandiline, punetav, paistes ja kaetud tüügastega. Munandid ja munandikott ripnevat pikalt alla, olevat närb ja lõtv, suguelundid kanguvat enneaegselt.

Juba mõni kuu enne läbivaatuse lõpliku aruande esitamist oli inspektor Levi juhtinud tähelepanu asjaolule, et kindlaid tõendeid „meessoost isikute vahelise loomuvastase sugukire rahuldamise” kohta saab nii „kuritarvitatu” kui ka „toimepanija” puhul tõendada vaid siis, kui nad tabatakse kas otse teolt, „kuritarvitatu” on poiss või noormees või juhul, kui „häbitegu” on toime pandud sunniviisiliselt. Kui vahekorra on aga möödunud piisavalt aega, „kuritarvitatu” on täisealine või kui suguuhe toimus vabatahtlikult, siis saavat hinnata üksnes vahekorra tõenäolisust, sest *pederastide* kehal kire loomuvastase rahuldamise tagajärjel avalduvad haiglased tunnused võivat olla tekkinud ka muudel põhjustel. Kokkuvõtvalt ei saanud seega kohus süü tõendamisel arstlikule ekspertiiisile toetuda.

Tunnistajate tõsiseltvõetavuse hindamisel leidis kohus bürgermeistri kunagise üürniku tunnistuste põhjal, et Ingel

2 Tegijanime tuletis ladinakeelsest tegusõnast *paedico*, mis tähendas ‘poistega liiderdama, pederastiaga tegelema’, vulgaarselt ka ‘taha keerama’.

Anjäril oli olnud pärast seda, kui Rieckhoff andis oma maja-pidamise Eichfussi hoolde, süüalustega pidevad vastuolud ning ta olnud seetõttu ülevoolavast vihast läbi imbunud ja kandvat veel uurimise ajalgi nende vastu vimma. Pealegi selgus Ingli kohta, et vaevalt oli ta bürgermeistri juurest teenistusest lahti lastud, kui dr Dressler palkas ta teenima vaimuhaiget Alexander Pilar von Pilchaud. Uurimise käigus selgus, et dr Dressler oli bürgermeistri tuline vastane, kuna too olevat kahjustanud tema erahuvisid. Inglil olevat tekkinud soov Eichfussi moraalselt laostada aga alles neli aastat pärast Pilar von Pilchau juures teenima hakkamist. Kõige selle tõttu leiti, et Ingel ei saa esineda vannutatud tunnistajana ja kohus pidas kogu ta tunnistust kahtlaseks. Lisaks tuleb arvestada, et alamast seisusest üksikul eesti soost naisterahval oli baltisaksa kohtuhärrade silmis raske oma sõna maksma panna.

Ka Masurkewitzi antud ütlused hinnati järelemõtlematuks, samuti tõendati, et veidi aega enne saatuslikku kohtumist kondiitriäris dr Dressleri ja raamatupidaja Raschaga olevat Eichfuss teda trahvinud. Sel põhjusel ei saanud kohus ka teda vannutatud tunnistajaks nimetada. Liiatigi oli Masurkewitzi vahetult enne kriminaaluurimist karistatud purjutamise ja mürgeldava käitumise pärast aresti ja Kuressaare linnast väljasaatmisega. Seetõttu hinnati mõlema tunnistaja ütlused kohtuasjas lõppkokkuvõttes tähtsusetuks. Seevastu hindas kohus tõseks süüaluste tõendid selle kohta, et mõlemad tunnistajad olid nendega vaenujalal.

1853. aasta 6. juulil langetas Liivimaa õuekohus Tema Keiserliku Majesteedi nimel Kuressaare justiitsbürgermeistri Philipp von Rieckhoffi ja aktsiisikontrolöri Alexander Eichfussi suhtes nende „sugulise sodoomia“ süüasjas otsuse ja leidis mõlemad selles süüatud olevat. Nii pääsesid mehed häbiväärsest Siberisse asumisele saatmisest.

Juba enne kohtuotsust ametist kõrvaldatud Philipp von Rieckhoff lahkus Kuressaarest kõigepealt kodulinna Riiga. Ta jätkas peagi karjääri Läti-Liivimaal kõigepealt Võnnu (Cēsi) maakonna fiskaalina, seejärel Valga linna sündikuse ja sekretärina. Samuti teenis ta advokaadina Riias Liivimaa õuekohtus ehk asutuses, mis oli kunagi tema enda üle väga delikaatses süüasjas pikalt kohut mõistnud. 59-aastane Alexander Eichfuss abiellus kaks aastat pärast esimese abikaasa surma 1878. aastal uuesti ja sellest abielust lisandus perre veel viis last. Oma elu lõpuaastail oli ta Saaremaal lugupeetud mõisaomanik. Näikse, et traditsiooniline baltisaksa seltskond võttis mõlemad mehed üsna ruttu enda rüppe tagasi, sest läbielatud ebamugav kohtuasi ühiskondlikku edenemist suuremat ilmselt ei mõjutanud.

Rohkem kui 170 aastat tagasi Kuressaares kohalikku seltskonda ja toonaseid kohtuametnikke pead murdma pannud kohtuasi näitab meile, kui keeruline oli ka väikeses traditsioonilises kogukonnas leida vettpidavaid tõendeid meestevahelise seksuaalvahekorra kohta. Laias laastus jäigi kogu asi kuulujuttude tasemele. Ja lõpuks ei ole läbitöötatud materjali põhjal võimalik täie kindlusega otsustada, kas kuuldustel üldse oli tegelikku alust. Võib-olla just seepärast, et enamasti oli heteronormatiivsetest raamidest väljapoole jäävaid seksuaalsuhteid keeruline tõendada, jõudiski seda laadi juhtumeid 19. sajandil Baltikumi kohtutesse üliharva. See omakorda muudab kirjeldatud juhtumi veelgi erilisemaks, et mitte öelda harulduseks.

Elisàr von Kupfferi elu ja looming Balti mõisakultuuri loojangu valguses

Hannes Vinnal

Eestis Ambla lähistel sündinud Elisàr von Kupffer (1872–1942) on tõenäoliselt üks neist, keda nimetatakse elukunstnikuks. Ta tegeles maalikunsti, fotograafia, kirjanduse, kunstiajaloo, arhitektuuri, filosoofia ja religiooni valdkonnas, saavutamata küll oma eluajal laiemat tunnustust. Tänapäeval hinnatakse teda kui ühte 19. sajandi lõpul esile kerkinud teerajajatest, kes kasutas oma energiat ja privilegeeritud positsiooni, et muuta ühiskonda traditsioonilisest erineva seksuaalse orientatsiooniga inimeste suhtes sallivamaks. Vaieldamatult oli ta saksa keeleruumis üks esimesi, kes homoseksuaalsuse teema üldse avalikkuse ette tõi. Kõige märgilisem teos Elisàr von Kupfferi mitmetahulisest loomingust on tema homoerootilise luule antoloogia „Lieblingminne und Freundesliebe in der Weltliteratur“ („Kallimalembus ja sõbraarmastus maailmakirjanduses“). Hiljem on ta kirjutanud, et see 1900. aastal ilmunud teos sündis osaliselt protestist Oscar Wilde'i arreteerimise vastu. Antoloogia oli kahtlemata osa laiemast ärkamisest homoseksuaalsuse küsimuses 19. ja 20. sajandi vahetusel.

Elisàr von Kupfferit hakati taasavastama 1990. aastatel: mainitud antoloogia uustrükk ilmus 1995. aastal. Kupfferi ja tema elukaaslase Eduard von Mayeri villa Šveitsis on

tänapäeval külastajatele avatud. Elisàr von Kupfferile on pühendatud mahukas veebisait, mis koondab suure osa tema kirjutistest ja kujutavast loomingust. Fabio Riccilt ilmus 2007. aastal põhjalik uurimus Elisàr von Kupfferist kui kunstnikust. Eesti lugejale on Kupfferit tutvustanud Liina Lukas ja Bart Pushaw. Ülevaate Elisàr von Kupfferi päritolust ja kirjanduslikust loomingust on teinud Vahur Aabrams Tartu Ülikooli Raamatukogu Eesti vanema kirjanduse digitaalses tekstikogus EEVA.

Elisàr von Kupfferi taasavastamises on tema sünnikohal ja Balti eluperioodil seni olnud tagasihoidlik roll. Ent kui tutvuda tema pärandiga, siis näib, et too aeg oli tema jaoks vägagi tähenduslik. Seoseid Baltikumiga ja viiteid sellele kohtab tema loomingus kõigis väljendusvormides ikka ja jälle. Veelgi enam, ta identifitseeris end selgelt just baltlasena, baltisaksa aadli ja literaadiseisuse (vaimuaadli, nagu ta ise nimetas) esindajana. Kõnekas on seegi, et oma kirjutistes kasutas ta siin-seal teadlikult baltisaksa keelt ja sõnavara, mis Baltikumi saksakeelsete kirjanike puhul, kes oma päritolu kirjasõnas eriti ei rõhutanud ja kaldusid „riigikeelsusele“, oli pigem haruldane. Lokaalse koloriidi rõhutamiseks on Kupffer toonud üksikute sõnade või väljenditena mängu ka eesti keelt.

Püüan selles peatükis elustada killukesi Elisàr von Kupfferi noorusajast ja varasest loomeperioodist, mis möödus Põhja-Eestis ning tutvustada sellega seotud paiku ja inimesi. Ehk võimaldab Kupfferi rikkalik dokumentaalne pärand, mis on Eesti perspektiivist veel läbi uurimata, uut vaadet meie ajaloole. Peatüki eesmärk on Kupfferi loomingu taustal esile tõsta ja väärtustada tema kui homoseksuaalse mehe pilku ja kirjasulge, mis on eeldatavasti talletanud selle maa mineviku seni hästi varjatud tahke.

Peatükk on üles ehitatud kirjasõna ja visuaalse materjali omavahelistele seostele. Elisàr von Kupfferi mitmekülgne pärand on suhteliselt hästi säilinud. Sellesse süveneja satub tahes-tahtmata meelierutavasse seoste labürinti. Ta kirjeldab ise, kuidas üks assotsiatsioon viis teiseni: miski meenutas midagi ja see tõi meelde omakorda midagi muud; kirjanduslikud ja visuaalsed motiivid korduvad lõputult eri variatsioonides.

Minu põhiallikaks on Kupfferi omakäeline elulugu „Ühest tõelisest elust“ („Aus einem wahrhaften Leben“), mis ilmus postuumselt 1943. aastal ja mille ta pani kirja tõenäoliselt aastatel 1932–1941. Elisàr von Kupfferi mahukas, 326-leheküljelist elulooraamatut ei ole seni just palju uuritud, Eestis on sellele puudunud ligipääs. Selles teoses põimuvad eri aegadesse kuuluvad tekstid omaeluloolistest žanridest: leidub väljavõtteid kirjavahetusest elukaaslase Eduard von Mayeriga, Kupfferi varajast luuleloomingut, teose lõppu on lisatud lühielulugu, mis on kirja pandud põhitekstiga ligikaudu samal ajal, aga jõuab välja aastasse 1940.

Lisaks autobiograafiale kasutan veel kahte olulist allikat. Esiteks Kupfferi novelli „Tema armastuse mõistatus“ („Sein Rätsel der Liebe“), mis ilmus 1901. aastal kogumikus „Vari-armastus. Novelle Eestimaalt“ („Doppelliebe — Novellen aus Estland“) ja mis on Baltimaade kirjanduses üks esimesi ilukirjanduslikke teoseid, milles tegeldakse tänapäevases mõttes homoseksuaalsuse teemaga. Teiseks kasutan Agnes von Baranowi (snd von Hoyningen-Huene) elulooraamatut „Minu Baltikum“ („Mein Baltenland“). Selle raamatuni juhatavad kaks nimetatud teksti, mis räägivad — esimene otsesõnu, teine varjatult — Agnesest kui olulisest inimesest Kupfferi noorukieas.

Elisär von Kupfferi elulugu visandades tuginen tema enda narratiivile. Elisär, täisnimega Elisar August Immanuel, sündis vana kalendri järgi 7. veebruaril 1872. aastal Eestimaa kubermangus Ambla kihelkonnaarsti Adolf von Kupfferi (1833–1896) ja tema abikaasa Elisabethi (snd Thomson, 1839–1893) kolmanda lapsena. Sünnikohana on kirikuraamatus kirjas *Sophienthal Doctorat* — sellist uhket nime kandis Ambla kihelkonna tagasihoidlik tohtrimaja. Arhiiviallikad võimaldavad selle koha maastikul täpselt määrata: tollal nelja mõisa (Räsna, Raka, Kuru ja Roosna) piiril paiknenud väike maavaldus asub tänapäeval Ambla alevikust kilomeetri jagu ida pool põldude vahel ning selle koha peal on nüüd Hiie talu.

Elisär von Kupfferi varane maalikatsetus. Võib oletada, et pilt kujutab Ambla kihelkonna doktoraadi hoonet, kus Kupffer 1872. aastal sündis. „Maja, kus ma sündisin, oli, nagu eelpool mainitud, looduse üksinduses; peaaegu igast küljest ümbritses seda inimtühjus kuni kuusemetsadeni silmapiiril.“
Elisarioni muuseum

1883. aastal kolis Kupfferite seitsmeliikmeline pere (vanemad, kolm poega, tütar ja isapoolne vanaema) Jootme mõisa, mida renditi Wrangellidelt. Jootme oli hiljem Elisär von Kupfferi olulisim mälupaik, sest ta tuli oma eluteed analüüsides sinna ikka ja jälle tagasi. Seal unistas ta Itaalia kuninga õuemaalijaks saamisest. Tema toas rippusid Murillo jumalaema ja Lago Maggiore vaatega gravüürid. Hoone klassitsistlikus sammasportikuses nägi ta oma antiigihuvi äratajat. Huvitaval kombel on just see portikus peaaegu ainus asi, mis mõisa kunagisest uhkusest on tänapäevani säilinud.

Jootme mõis Järvamaal Ambla kihelkonnas, ehitatud tõenäoliselt 1820. aastatel. Kupfferid kolisid sinna 1883. aastal. Jootme mõis oli kahekorruseline ampiirstiilis hoone, mille esiküljel olid 24 akent ja nelja kõrge sambaga templilaadne väljaehitus. Foto 20. sajandist. *Tapa Muuseum*

Jootmest kirjutab Kupffer erilise soojusega. Mingem näiteks mõisaparki:

Poolavatud verandalt maja taga paistis avar õitsev aed — vasakul rühm kõrgeid lehiseid, [---] riputasin võrkküige nende lehiste vahele ja seal pikutades ma unistasin. Sealsamas oli kasvuhoone, kus kasvas viigipuu, mille hiljem kahjuks külm ära võttis. Kaugemal oli suur viljapuuaed uhkete õunapuude ja marjapõõsastega. Seda ümbritses tihe pügatud kuusehekk, millest kerkisid siin-seal välja uhked vahtrad, mis septembri lõpus kuldsest särasid. Oli varjulisi radu ja nurgakesi tohtu suurte punakate pojengide ja tuliliiliatega; pargis kasvasid Siberi kased, suurelehised pärnad, jalakad, saared ja nende all leidis kõrgekasvulisi heledaid kannikesi, mis lõhnasid eriti tugevalt. Nendel aiaradadel peesitasid päikeselõõsas sinised ja rohelised kiilid. Ja kuidas lõhnasid pärast vihma paplid, ja kased nendega võidu! Ja kevadel säras toomingas — valgete

lõhnavate õiekobaratega metsik puu, mida meil kutsuti sama nimega nagu Saksamaal paakspuud. Õhtul lendasid lillade sireliõite ümber surud ja ma jahtisin neid, nagu hiljem kõiki erksavärvilisi liblikaid õitsvate niitude kohal. [---] Aed muutus tagapool metsistunud pargiks, mis ulatus kiirevoolulise jõeni, kus proovisin paadiga sõita, kuigi see oli madal ja kivine. [---] Jah, see oli minu maailm!

1883. aastal läks Elisär von Kupffer õppima Tallinna kubermangugümnaasiumi (tänapäeval Gustav Adolfi gümnaasium). Esimest koolipäeva nimetab ta martüüriumiks ja kool ei hakanudki talle meeldima. Tunda andis venestuse surve ja õpetajatest meenutas ta hea sõnaga vaid usuõpetuse õpetajat, eesti päritolu pastor Otto Laisi. Koolivaheajad veetis ta maal. Need olid ilusad ajad, mil ta oli sage külaline Jootme naabermõisas Lehtses.

Tallinnale merelt avanev vaade kuulub Kupfferi varaste maalikatsetuste hulka, mis valmisid õpingute ajal kubermangugümnaasiumis. *Elisarioni muuseum*

Erinevalt venestusaegsest Tallinnast oli Peterburis võimalik saada veel saksakeelset gümnaasiumiharidust ja 1891. aasta sügisel asus Elisär von Kupffer õppima Peterburi Anna Gümnaasiumis (*Annenschule*). Kuigi ta imetles pealinna suurejoonelisust (sügava mulje jättis Iisaku katedraal oma õigeusu kirikumuusikaga), siis võõras

keskkond talle siiski hästi ei istunud. Süvenevast tusameel-susest päästis tutvumine Eduardiga.

Eduard von Mayerist (1873–1960) sai aja jooksul Elisär von Kupfferi lahutamatu kaaslane. Alates juba päritolust oli neil palju ühist. Mõlemad tulid arsti perekonnast. Eduard von Mayer põlvnes küll saksa päritolu Ukraina teenisaadlist, aga tal oli ka balti juuri — tema vanaema pärines Tallinna Nottbeckide suguvõsast.

Esimene suur kaotus Kupfferi elus oli ema piinarikas vähisurm 1893. aastal. Elisär von Kupffer nägi, kuidas ka parim inimhing võib piinelda hirmsaimates valudes. Samal ajal tuli valmistuda pingutavateks venekeelseteks lõpueksa-miteks. Suvi kujunes siiski ilusaks — nad olid koos Eduard von Mayeriga Jootmel. Sügisel alustas Elisär juuraõpinguid Peterburi ülikoolis. Eduard siirdus koos perega elama Šveitsi. 1894. aasta suve veetsid noormehed taas Eestis.

Elu Peterburis ja riigiametniku karjääri väljavaade, mille kindlustasid perekondlikud tutvused kõrgetel kohtadel, ei pakkunud Elisär von Kupfferile rahuldust. „Vaenulikku ellu ära minema peab mees,“ meenutas ta sõnu, mis isapoolne vanaema oli Schilleri „Kellalaulust“ laenanud. Novembri-kuus 1894 võttis Kupffer ette tee Saksamaale. Ta otsis mõistmist ja mõttekaaslast: „Inimene on kodus seal, kus meid armastatakse, mõistetakse, see on minu kindel veendumus ja äratundmine.“ Rong viis ta läbi sünge novembri-kuise Baltikumi gaasilaternasäras Berliini. Lõpuks ometi oli ta omakeelse kultuuri Mekas. Kuid teda tõmbas veel kaugemale lõuna poole. Teda paelus katoliiklus. Ta jäi pidama Münchenisse.

Münchenis kuulas ta ülikoolis ajalooenguid ja jätkas tudengielu, tundes end siiski üksikuna. Jaanuaris 1895 toimus murrang, mille käivitas Eduardi enesetapukatse Genfis. Traagiliselt alanud lugu lõppes siiski õnnelikult ja

viis nende kirjavahetuse esimeste armastusavaldusteni. Suure vaimse pingutusega murdsid nad lahti vanematekodust päritud jäikadest protestantlikest moraalinormidest, sest „miski ei saa olla vale, kui see meid ei kahjusta“, nagu Elisàr Eduardile kirjutas. 1895. aasta suvel reisisid nad esimest korda Itaaliasse.

1896. aasta suvel oli Elisàr von Kupffer tagasi kodumaal. Jootmel peeti õe sünnipäeva, kohal olid kõik vanad tuttavad ja lapsepõlvesõbrad. Õhtul tantsiti, päeval matkati koos Kõrvemaa looduses. Ent just selle külaskäigu ajal tundis Kupffer, et on hakanud kodumaast võõrduma:

Kuid peagi tundsin, et see maailm muutub minu jaoks liiga kitsaks ja boiab mind tagasi. „Nii palju kui see minu võimuses on,“ kirjutan [Eduardile], „lähen kindlasti välismaale tagasi. Minu jaoks pole enam Balti kodumaad.“ Ja kui õnnelik ma olin, mõeldes sügisele koos temaga Berliinis.

Alates sügisest elasidki mehed Berliinis. Koos käidi loengutes — Eduardi huvitas filosoofia, Elisàri ajalugu. 1897. aasta märtsis saabus ootamatu teade Elisàr von Kupfferi isa surmast. Ees seisis ülepeakaela sõit kodumaale matustele. Juuli lõpus tuli Kupffer veel korra Eestisse, et aidata õel Jootmel majapidamine lõpetada. See tähendas ühtlasi lahtilaskmist lapsepõlvest ja mälestustest. Likvideerida tuli näiteks liblikakogu, mida oli terve kapitäis. Vendade valdusse läksid vanad perekonnaportreed, millest Kupffer tegi fotokoopiad. Mõnda neist kasutas ta hiljem oma maalikompositsioonides.

Jõudnud Saksamaale tagasi, tegi Kupffer sisseastumiseksamid Berliini kunstiakadeemiasse. Talv möödus Berliinis ja suvi Itaalias reisides. 1898. aastal oldi jälle Berliinis. Kupffer töötas homoerootilise kirjanduse antoloogia ja oma esiknovellikogu „Autu!“ („Ehrlos!“) kallal. Selles leiduv novell

Portreemaal Elisär von Kupfferi emast Elisabeth Marie Christine von Kupfferist. „Ka kunstist ei olnud meil puudust. Seal [Jootmel] olid minu isapoolsete vanavanemate õliportreed, mille oli maalinud parun Clodt; Johann Lindi ilus noorusportree minu emast [pildil]; hundid ründamas vene talumeest bobustega lumisel maastikul, saadud minu onult kindral Feodor von Kupfferilt. Ja veel palju valdavalt piibliteemalisi mustvalgeid reproduktsioone.“
Elisarioni muuseum

Elisär von Kupfferi maal „Jõulumadonna“. Eeskujuna kasutas ta maali oma emast, mis rippus Jootme mõisas seinal ja millest ta oli teinud foto 1896. aastal pärast isa surma ja Jootmelt ärakolimist. Elisarioni muuseum

„Autu mehe päevik” („Tagebuch eines Ehrlosen“), mis kujutab naisega kihlunud, ent tolle venda armastava mehe traagilist teed enesetapuni, on teadaolevalt esimene homo-teemaline proosateos baltisaksa kirjanduses. Oma eluloo-raamatus mainib Kupffer, küll möödaminnes, et selle novelli kirjutas tegelikult Eduard von Mayer. Kui seda uskuda, siis põhjuseks võib olla asjaolu, et Mayer tuli väga konservatiivsest, pietistliku taustaga perest, kus isegi teatrikülastust

Elisär von Kupffer ja Eduard von Mayer. Foto pärineb tõenäoliselt nende Firenze perioodist 1902–1915.
Elisarioni muuseum

peeti patuks, samas sõltusid Kupffer ja Mayer finantsiliselt suuresti just Eduardi vanemate toetusest.

Aastatel 1902–1915 elasid Elisär ja Eduard Itaalias Firenzes. Mõlema harrastused keskendusid järjest enam kunstiajaloole. Erilise andumusega otsisid nad vähetuntud kujutisi Pühast Sebastianist ning Kupfferil valmis renessansi-ajastu kunstnikule Il Sodomale pühendatud uurimus.

Esimese maailmasõja puhkedes põgenesid mehed Šveitsi. Lago Maggiore järve kaldal asuvas Minusio linnakeses, kohe Itaalia piiril, õnnestus neil osta maatükk, kus nad 1926. aastal alustasid villa ehitamist. Aja jooksul kasvas sellest välja nn *Sanctuarium Artis Elisarion* — ühtaegu kodu ja kindlus, omamoodi ka kirik ja palverännakute keskus. Sellest sai nende edaspidise tegevuse keskpunkt kuni Eduard von Mayeri surmani 1960. aastal.

Kui eespool andsin ülevaate Elisär von Kupfferi eluloo põhijoontest, siis nüüd keskendun nendele detailidele, mis teevad tema autobiograafia eripäraseks. Nimelt irduvad lähemal lugemisel Kupfferi mälestused baltisaksa memuaristika kaanonist mitmeski mõttes. Paljude teemade puhul vaatab Kupffer seda kunagist väikest ja elitaarset baltisakslaste maailma tavapärasest palju avarama, avameelsema ja kriitilisema pilguga.

See puudutab ka tema peresuhteid. Arstina nii mõisakui ka talurahva seas kõrgelt hinnatud isa, Kupfferi meelest tõeline luterlane, oli uimastisõltlane. Perekonna varjatud draamana kumab mälestustest läbi isa lähedasena püsinud suhe naabermõisas, Kurus elanud Mathilde von Maydelliga (1826–1896), kes oli isa noorpõlvearmastus. Niigi vaimselt haprale emale olevat mõjunud see suhe muserdavalt. Nende kirjelduste kaudu annab Kupffer kriitilise hinnangu oma kaasajas juurdunud soorollidele, mis surusid naise kannatava armastaja positsiooni.

Kupffer näitab kõiki sündsuse fassaadiga varjatud tundeid, änge ja ihasid. Silm kinni pigistada, vaikida — see talle ei sobi. Kui koos ülikoolikaaslastega 1894. aastal Tallinnas lõbumajja mindi, siis ootas Kupffer eesruumis, kuni teised oma asja ära ajasid. See seik on lähtepunktiks tema arutlustele moraalist ja seksist. Kupfferis tekitas võõristust, kui kahepalgeliselt ühiskonna kõrgemates kihtides sellistesse ilmselt mitte haruldastesse juhtumitesse suhtuti. Sellele vaadati läbi sõrmede, samas kui Müncheni Glüptoteek oli antiiksete marmorskulptuuride alastuse pärast alla 18-aastastele keelatud.

Nooruk ei tohi midagi teada ega tunda; aga noor terve keha ei lase end filosoferides vaikima sundida, ei lase end petta, ta elab ja annab teada oma loomulikest tungidest, sarnaselt janu ja näljaga. Kui hullumeelne näiks ühiskond, kus söömine ja joomine oleksid ebamoraalsed?

Allasurutud seksuaalsuse ja 20. sajandi alguse veriste poliitiliste revolutsioonide vahel näeb Kupffer seoseid. Nende kataklüsmideni viis tema hinnangul muu hulgas too skisofreeniline olukord, mille tekitas ühelt poolt see, et seksuaaltungide õhutamiseks toonitati sooerisusi lausa äärmuslikus vormis ja teiselt poolt suruti neid julmalt maha.

Kõlab naljana, ent on ometi püha tõde — armastus on käsk noortele; paraku lükatakse see vaimupimedade kasvatusel ja võltsmoraaliga pimedusse ja surutakse alla, kuni ühel päeval näitavad ühiskondlikud plahvatused, et selles tasakaalukas kultuuris oli siiski suuri vigu. [...] Moraali- ja usu-revolutsioonid Venemaal ja Hispaanias ei ole lihtsalt kurjuse ilmingud, need on vulkaanipursked, mis näitavad, et eelnevas korras oli midagi, mis ei olnud korras.

Niisiis teeb Kupfferi mälestusteraamatu eriliseks seegi, et juttu on teemadest, mis muidu pigem kõrvale jäetakse. Näiteks võtab ta arutlusele teadmiste puudumise ja vaikimisnõude kõiges, mis puudutab seksuaalsust. See viis paratamatult paljude vaelearestustest ja pingeteni nii ühiskonnas laiemalt kui ka Kupfferi enda isiklikus elus. Need tekstiosad on kirjutatud sellegipoolest läbi lilled, jättes lugejale palju fantaasiaruumi.

Minu neljateistkümnenda sünnipäeva paiku sai mu keha küpseks ja andis endast märku, ning seda ilma igasuguse välise ihaobjektita ja omapoolse taganttõukamiseta. See oli lihtsalt loodus. Ja ometi, kuni viieteistkümnenda eluaastani, kuid pärast puberteedi algust, ei teadnud ma sugudevahelist füüsilisest erinevusest midagi. Meie juures ei tundud mingisugust seksuaalharidust, seda ei pakkunud isegi mitte minu arstist isa.

Üldine ühiskondlik teadmatust homoseksuaalsetest suhetest viis ka naljakate juhtumisteni. Kupffer meenutab, et tädi, kes teda väga armastas, ütles talle kord tänaval jalutades: „Nägid, millise armunud pilguga too isand sind vaatas?“ Või ühel teisel korral avaldas üks kõrge herra Tartus lapselikult arvamust, kui jututeemaks oli Elisäri ja Eduardi sõprus, et on äärmiselt huvitav, et selline suhe, mis muidu mehe ja naise vahel tekib, on ka kahe mehe vahel võimalik.

Mälestustes kirjeldab Kupffer oma esimesi erootilisi elamusi gümnaasiumipäevil Tallinnas. Need olid seotud tema pansioni toakaaslastega, kelleks olid nõod Nikolai ja Emanuel Brasche. Kupffer kirjutab:

Nikolai, sugugi mitte ebaatraktiivne noormees, minust aasta vanem, proovis oma tärkavat õrnusevajadust ka minu peal.

Mäletan kabe nõo vabelist vestlust, kus Nikolai avaldas arvamust, et semudevaheline armastus on parem ja tervislikum kui üksildane eneserahuldus. Jäädes küll hüüdjaks hääleks kõrbes, oli tal omamoodi õigus. Rõbutan, et selleks ajaks olin juba ise füüsiliselt küps, kuigi alles paar kuud, muidu poleks ma võib-olla sellest vahejuhtumist arugi saanud.

Veelgi „krõbedamad“ on vihjed sellele, et Lehtse mõisniku Friedrich von Hoyningen-Huene (1843–1921) külalislahkus polnud võib-olla päris ilma tagamõtteta. Parunihärä, kes innustas Kupfferit lapsepõlves liblikaid koguma (Lehtses oli neid terve tuba täis) ja keda Kupffer mälestustes sooja sõnaga meenutab, sõidutas mitmel korral teda pärast hiliseid koosviibimisi läbi ööpimeduse vankril koju. Paruni tütar Agnes olevat kord naljatledes Kupfferile öelnud, et „sa tead ju, kui meelsasti mu isa kenasid noormehi enda ümber peab“.

1901. aastal ilmus trükist Kupfferi teine novellikogu „Variarmastus. Novelle Eestimaalt“. Tähelepanuväärsel kombel on jutustuste tegevuspaigaks valitud selge sõnaga just Eestimaa kubermang. Omapärane kohavaim luuakse põhjamaise looduse ja arhailiselt mõjuva vana aadlikultuuri kirjelduste abil. Lähilugemisel muutuvad nii mõnedki kohad Kupfferi lapsepõlvekeskkonnast selgelt äratuntavaks.

Erilist tähelepanu väärib kogus novell pealkirjaga „Tema armastuse mõistatus“. Novelli peategelane on noor, 17-aastane Alfred, kes on õnnetult armunud naabermõisas elavasse preili Hedwig von Küllenis. Või vähemalt arvab ta seda ise. Kõik muutub, kui mõisaõuele astub äsja Itaaliast tagasi jõudnud Roman von Rattenberg — nägus ja elu näinud, parimates aastates mees, kes käib aeg-ajalt kodumaal, et siis jälle lõunasse põgeneda — sinna, kus elu on vabam. Novelli kulminatsiooniks on hetk, mil Roman ja Alfred ühe kesksuise sünnipäevapeo ajal kuuvalgel pargi kaugemas

sopis paiknevas lehtlas suudlevad ning lepivad kokku, et lähevad koos lõunasse. Roman päästab Alfredi Hedwigi ja ahistava kodupaiga küüsisist ning viib ta laia maailma.

Novellis on palju biograafilist ainet. Romani tegelaskuju taga võib näha Elisäri ennast. Alfredina on tuvastatav Berliinis Kneesebeckstraße 93 asunud Elisäri ja Eduardi üürikorteri perenaise poeg Adolf Schmitz. Novelli kirjutamise ajal arenes tema ja Kupfferi vahel eriline vastastikune tõmme. Tegevuspaigas, milleks on nimetu Eestimaa

Elisär von Kupffer 1895. aastal. Novellis „Tema armastuse mõistatus“ kirjeldab ta Romani tegelaskuju, mis mitmes kohas näib vihjavat talle endale. Näiteks: „Tõesti, Roman oli bea kehaebitusega, mis nägi tumedas ülikonnas eriti suursugune välja. Tumedad kergelt ülespoole keeratud otstega vuntsid katsid tema ülabuult. Ta naeratas ainult suunurkadest ning seejuures tekkisid tema põskedele väikesed lobukesed. Mustjaspruunid juuksed olid vaeumärgatavalt seiltlisse kammitud. Silmad näisid seltskondliku kindlameelsuse meeldiva pilgu taga nii mõndagi peitvat. Tema nakk oli päevitunud. Tema näojooned ei olnud just korrapärased, selleks oli lõug ebk liiga lai, aga huvitav nägi ta välja igal jubul — rohkemgi kui huvitav. Ja kus ta kõik käinud ei olnud! Millest kõigest ei osanud ta jutustada ja veel rohkemast täbenduslikult vaikida!“ Elisarioni muuseum

Elisäri ja Eduardi Berliini üürikorteri perenaise poeg Adolf Schmitz. Tundub, et just teda võis Kupfferi kujutada novellis „Tema armastuse mõistatus“ peategelase Alfredina. „Ka Hedwig silmitses salaja oma noort saatjat. Too oli nii õrn; tema tubkblondid, lainjad juuksed langesid kergelt kõrgele laubale; tunderikkas, ovaalses, mõnevõrra kahvatus näos särasid unistavad halli karva silmad, millel oli pruunikas varjund ja mis vahetevahel helkisid rohekalt. Täidlaste punaste huulte kohal olid õrnad kuldsed udemed. Hedwig vaatas noormeest pigem uudishimuliku imetluse kui sügava soojusega. Alfred oli kena, peaaegu kaunis — ja ... aga ...“
Elisarioni muuseum

Agnes von Hoyningen-Huene (snd Lehtse mõisas 1877, srn Saksamaal 1968). Agnes oli Elisär von Kupfferi noorpõlvekiindumus ja tõenäoliselt Hedwigi prototüüp novellis „Tema armastuse mõistatus“. „Tütarlapsel olid tumedad juuksed, tumedad silmad, meelas laiapoolne suu ja pigem tugev ja lopsakas kui õrn keha. — Kui neiu ainult nii külm tema [Alfredi] vastu ei oleks.“
Elisarioni muuseum

mõis, võib mitmete seikade, sealhulgas pargi ja peahoone kirjelduse järgi ära tunda jooni Lehtse mõisast. Jootme kõrval oligi Lehtse ehk Kupfferi jaoks olulisim paik Eesti alal. Lehtse asub Jootmelt seitsme kilomeetri kaugusel ja Kupfferi katusekambri aknast võis näha selle valget neogooti stiilis torni, mis kõrgus üle kahe mõisa vahel paiknenud Pruuna raba.

Hedwigi tagant aimub novellis Lehtse viimase mõisniku Friedrich von Hoyningen-Huene tütar Agnes von Baranow (1877–1968). Jutustuses ei võta Hedwig õrnakest unistajat Alfredi tõsiselt. Midagi sarnast leidis aset ka Elisäri ja Agnese vahel. Kui Kupfferi mälestusteraamatus on Agnesel, kes oli tema esimene kiindumus, kanda oluline roll, siis umbes samal ajal Agnes von Baranowi sulest ilmunud memuaarides on Elisäri kujutatud romantilise pikajuukselise gümnasistina/tudengina, kes on osa Lehtse seltskonnaelust,

Kroketimängustseeni, mis esineb Elisäri novellis „Tema armastuse mõistatus“ ja mille tegevuspaigana on tuvastatav Lehtse mõis, on juhtumisi kujutatud ka ühel mõisaaegsel Lehtsest tehtud fotol.

Tapa Muuseum

Kupfferi mälestustused: „[---] lossi eraldatud aed, mis oli oma varjuliste radade ja väludega suurepäraselt kujundatud, kutsus jalutuskäikudele. Vabel mängisime me kroketit.“

Novell „Tema armastuse mõistatus“: „Kas te olete paavsti ka näinud?“ [küsis Alfred] Roman naeris. Talle tundus peaaegu koomiline kõigile neile naiivsetele ja samas vaimustunult unistavatele küsimustele sellel muidu vaid pealiskaudseks lobaks sobilikul kroketiplatsil vastata.“

paistmata teiste omataoliste kavaleride hulgast kuigivõrd välja. Kuigi nimi on muudetud Keppleriks, on nendes kirja-kohtades siiski eksimatult äratuntav Elisär von Kupffer. Agnes von Baranow kirjutab, et õhtuti jutustanud maja-arsti poeg neile õudusjutte. Teisal mainib ta, et „Keppler“ kaldus katoliiklusse ja kandis rinnal nähtaval kohal risti ja et romaani „Oliver Cromwell“ kirjutamise ajal kandis ta iga päev 17. sajandi Inglismaa stiilis rõivaid.

Mõis on Elisär von Kupfferi *locus memoriae*, tema mälu pelgupaik. Võiks lausa öelda, et Balti mõis on üks tähtsaimaid alltekste tema loomingus. Sellisena seisab ta lähedal näiteks tuntud baltlasest impressionistlikule kirjanikule, mõnevõrra vanemale Eduard von Keyserlingile (1855–1918), kes muide Kupfferiga samal ajal Münchenis viibis. Rõhutades oma mõisakultuuri tausta, mängisid nad omamoodi kaasa tol ajal levinud kujutlusega kaugel põhjas asuvast Baltikumist, kus, nagu sõnastas selle baltisaksa kirjanik Helene Hoerschelmann, „elab käputäis päris andekaid ja väga eksklusiivseid sakslasi”.

Seejuures on mõisa tähendus kahetine. Ühelt poolt on see külm ja ahistav puur, teisalt pelgupaik, kultuurikants. Nagu baltisaksa kirjanduses üldisemalt, kaldub ka Kupfferi puhul kaalukauss viimase poole pärast 1905. aasta kogemust ja lõplikult pärast mõisate võõrandamist Eesti Vabariigi ajal. Venemaa revolutsioonid on Kupfferi mälestuste keskne teema: 1905. aasta revolutsiooni järel kirjutas ta näidendi „Tulelõõm idas“ („Feuer im Osten“), mille ta oli saatnud hoiatuseks lugeda isegi Saksamaa keisrile. 1918. aastal pidi see Tallinna saksa teatris etenduma, aga enne lõppes Saksa okupatsioon. Sealt alates on mõisad juba „kadunud maailm“ või „kõrgem kultuur võõras keskkonnas“. Mõis on otsekui mimoos — või nagu too Jootme triiphoones kasvanud viigipuu, mille külm ära võttis. Kupfferi 1898. ja 1901. aastal

ilmunud novellikogudes on mõisal ja Baltikumi ühiskonnal lisaks veel kammitsev ja ahistav roll.

Revolutsiooniideed ei näinud Elisär sugugi ainult negatiivseks, vaid ka võimalusena positiivseteks ühiskondlikeks muutusteks:

Palju sellest, mis meile armas oli, on hävinud; olen seda ise kibedalt kogenud oma kildudeks purunenud maailma varemetel. Kuid see pidi nii minema, ja ma taban abiks olla uue ajastu ehituskivide kokkukorjamisel ja ülesladumisel.

Osana ülesehitustööst, omamoodi Balti mõisa taastulekuna võib näha ka Kupfferi kindluselaadset villat Minusios. Selle ehitamisele, kaunistamisele ja pargiga ümbritsemisele oli alates 1926. aastast pühendatud suur osa tema ja Eduard von Mayeri ajast. Ikka ja jälle viivad mälestused Kupfferit tagasi Eestimaale, sageli Jootme ja Lehtse mõisatesse. Kui Minusios sadas 1941. aasta külmal talvel maha haruldaselt paks lumi, meenus Kupfferile, kes torni kaarakendest välja vaatas, kaugel põhjamaal asunud Lehtse — ka seal oli ometi samasugune torn. Nagu kord Balti mõis, seisis nüüd *Sanctuarium Artis Elisarion* — tema kindel linn ja varjupaik — keset vaenulikku maailma.

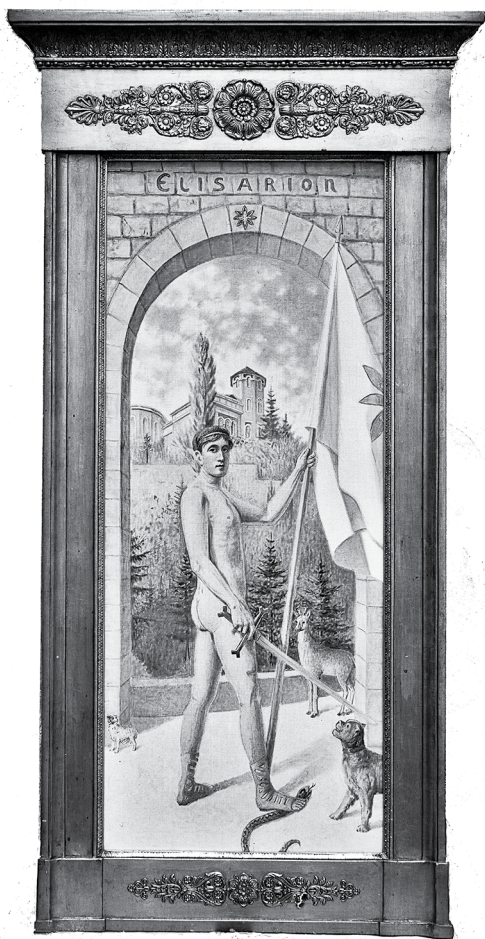
Jah, kui ma Jootme mõisa kolisin, oli see minusuguse poisikese jaoks kui maagiline unenägu. Samamoodi kolisin ma inimpõlv hiljem, juba elunäinud mehena Locarno lähedal Minusios asuvasse Sanctuarium Artis Elisarioni, mis oli mu enda kätetöö. Seegi oli ühe sügava salasoovi täitumine, olin ju nooruses, kui selleks ei olnud mitte mingeid väljavaateid, teatanud: ühel päeval tabaksin elada lossis sinise Lago Maggiore järve kaldal.

Panoraampildi „Õndsate selge maailm“ detail. See on Elisàr von Kupfferi hinnangul tema peateos ning ühtlasi tema rajatud hingelist ilu ja harmooniat taotleva klaristliku liikumise pildiline väljendus. Teose sünni taga on Kupfferi sõnul nii vanaema jutustusi, lapsepõlve unenägusid, Tallinnas nähtud panoraami. Figuurinäguude esekujuks on 1883. aastal Tallinnas tehtud foto temast endast. Koguteose mõõtmed 3,5 x 26 m, alustatud 1923. aastal.

Elisarioni muuseum

Vasakul: Elisär von Kupfferi maal „Püha kindluse vahimees“. Paremäl on lumine Sanctuarium Artis Elisarion 1941. aastal. Sellistel päevadel meenusid Elisärile talved Eestimaal ja nende Šveitsi villa meenutas Lehtset.

Elisarioni muuseum

Kupffer pidas oma elutööks „võitlust inimese vabade eluvalikute eest“. Tema tegevust võib vaadelda osana laiemast, 19. sajandi keskpaigast peale Saksamaalt ja Šveitsist lähtunud nn *Lebensreform*-liikumisest (s.o elumuutuste liikumine), mis taotles uut, harmoonilisemat moraali, religiooni, eluviisi. Kuidas oleksid selle valguses pidanud homoseksuaalsed inimesed emantsipeeruma, ei olnud tol ajal sugugi selge. Kupffer otsis kultuurilis-ajaloolisi, esteetilisi, religioosseid ja filosoofilisi toetuspunkte. Ta seisis vastu freudilikule homoseksuaalsuse patoloogiseerimisele ja oli uhke, kui mainekas Meyeri entsüklopeedia kirjutas temast kui kirjanikust,

kes oli ühena esimestest pärast antiikaega kõnelnud lääne kultuuris homoseksuaalsusest eetilises ja kultuurilises kontekstis positiivselt. Eluõhtul pidi Kupffer siiski tõdema, et muutused ei saa olla nii kiired, nagu ta nooruses oli arvanud.

*Hiljem sain ma muidugi aru, et tuleb arvestada kolme inim-
põlvtega ehk siis umbes sajandiga, enne kui mõni päriselt uus
idee või üldisem äratundmine omaks võetakse.*

Elisär von Kupfferi lugu on üks üsna vähestest omaaegsete homoseksuaalsete inimeste elulugudest, millel oli õnnelik lõpp. Vabade eluvalikute tee oli aga temalgi okkiline. Kupffer ei pidanud oma konservatiivse päritolu ja kodukoha ahelaid siiski ise lõhkuma, need purunesid 20. sajandi tormiliste poliitiliste sündmuste käigus. Paljud tema lähikondsed hukkusid või põgenesid maailma laiali. Teda ennast edasi tõuganud jõud oli pingeväli kahe eri maailma vahel. Ühelt poolt oli selleks tema seksuaalsest sättumusest tingitud marginaalne positsioon ja teiselt poolt ülemkihti kuuluva inimese eriline elukogemus omanäolises Balti mõisamiljööös. Kupfferi looming on vaadeldav allusioonide võrgustikuna, mis kätkeb pilte 20. sajandi alguse kataklüsmidest, baltisakslaste kollektiivsest mälust, lapsepõlvest Eestimaal ja elu läbistanud homoerootilisest tõmbest.

Kuigi need killud on väikesed ja laiali pillutatud, pakub Elisär von Kupfferi pärandiga tutvumine tähelepanekule huvilisele head sissevaadet Balti mõisa elitaarsesse maailma läbi haruldase prisma, milleks on homoseksuaalse mehe kogemus. Kupffer ei ole sel uurimisväljal muidugi ükski — Balti parunihärrast või noorsandist on võimalik pakkuda palju värvikamat pilti kui meie ajalookirjutuses üldiselt kombeks. Olgu nimetatud vaid paari nime. Kupfferi

1970. ja 1980. aastate üks legendaarsemaid geiikoone Armin Hagen von Hoyningen-Huene, tuntud kui Peter Berlin (sündinud 1942. aastal Ida-Preisimaal) on võrsunud samuti Hoyningen-Huene suguvõsa Navesti harust. Oma päritolust ja saamisloost jutustab ta huvitavalt raadiosaadete sarjas „Lapsepõlved Berliinis“ („Berliner Kindheiten“). Foto, 1970. aastad.

Autori ja Clamp Gallery loal

lähimaks vaimusugulaseks võib pidada ehk Kolga ekstrasvagantset krahvi Eric Stenbocki (1865–1895). Ent ka Kupfferi elus nii olulist rolli mänginud Hoyningen-Huene aadlisuguvõsast on võrsunud lausa kaks 20. sajandi geikultuuri esindajat, kes on võrdlemisi laialt tuntud: moefotograaf Georg von Hoyningen-Huene (1900–1968) ja praegu New Yorgis elav 1970. aastate geiliikumise ikoon Armin von Hoyningen-Huene (snd 1942), kes on tuntud kunstnikunimega Peter Berlin.

Oscar Wilde'i kõmuline kohtuasi ja eesti lugeja

Andreas Kalkun

Oscar Wilde ja Alfred Douglas

Foto, Gillman & Co, 1893.

British Library Shelfmark, MS 81783 A

Kui kirjanik Oscar Wilde (snd Dublinis 1854, srn Pariisis 1900) 1895. aastal pärast kõmulisi kohtuprotsesse *sodoomia* ja sündsusvastase käitumise eest vangi mõisteti, arutati Euroopa ajakirjanduses asja tuliselt. Pole teada, kas eestikeelsetes lehtedes takistasid Wilde'i skandaali kajastamist tsen-sorid, hoolitsedes selle eest, et lehtede sisu ei mõjuks lugeja moraalile laostavalt, või polnud tollaegses eestikeelses ajakirjanduses selliste kõmuteemade jaoks veel õiget ruumi ega sobivat

sõnavara. Igatahes mainiti Wilde'i kohtuasja ajakirjanduses alles 1902. aastal seoses saksa töösturi Alfred Kruppi surmaga, kes oli kuulduste kohaselt Capri saarel noormeestega homoseksuaalses vahekorras olnud.

Arstid ütlevad, et inimesi, kellel sarnased vead on, arstitama peab, aga mitu kord ei ole teie juba juhtumiste üle lugenud, kus vähem rikkaid ja mõjukaid inimesi sarnaste kuritööde eest raskesti karistati! Näituseks õnnetu anderikas kirjanik

Wald [!], kelle kurbmäng alles nende päevade sees Münchenis ja Berlinis suurt kiitust leidis. Sellesama süü eest, milles Kruppi süüdistati, mõisteti ta Londonis sunnitööle.

Postimees 18. XI 1902

Anton Hansen-Tammsaare. Foto, J.&P. Parikas, 1927. EKLA, A-31:892

Esmakordse põhjalikuma käsitluse Oscar Wilde'i elust ja loomingu olulisusest andis eesti lugejale Anton Hansen-Tammsaare 1909. aastal ajalehes Eesti Kodu. Samas numbris avaldas Tammsaare ka kolme Wilde'i miniatuuri „Kunstnik“, „Jutustaja“, ja „Õnnis-tegija“ tõlked, millest viimane käsitleb provokatiivselt muu hulgas elunautimise ja kristluse teemat. Wilde'i kohtuasja põhjuste kohta kirjutas Tammsaare, et „teda

süüdistati sellessamas loomuvastases elus, mispärast Eulenburgi protsess nii palju tolmu sünnitas“. Niisiis kasutas ta homoseksuaalsusele viitamiseks lugejatele juba tuttavat Eulenburgi skandaali, millest hiljuti oli ajalehtedes palju juttu olnud. Tammsaare kahetses, et kohtuasja pärast on Wilde „surnuks vaikitud“ ja tema näidendeid, mis on Tammsaare hinnangul suurepäraseks, kardetakse lavale tuua.

Pikemalt tutvustas Tammsaare Wilde'i loomingut, elu ja skandaalset kohtulugu aga 1929. aastal, kui ilmus tema tõlkes romaan „Dorian Gray portree“ (originaali esmatrükk ilmus 1890). Tammsaare kasutas homoseksuaalsuse nimetamiseks määratlust „loomuvastane pahe“ ja oli selle olemuse sõnastamisel kord ühemõttelisem, kord ebamäärasem. Näiteks kirjutas ta, et Wilde'i ja lord Alfred Douglase „vahekord muutus aasta-aastalt aina lähedasemaks

ja intiimsemaks“, samas iseloomustas seda vahekorda siiski neutraalselt sõprusena. Samal moel jäävad ümberütleva sõnastuse tõttu segaseks Tammsaare vihjed luuletajate Walt Whitmani ja Paul Verlaine'i eluviisi ja seksuaalse orientatsiooni kohta.

Vaatamata eestikeelse kajastuse vähesusele võib uskuda, et moodsast kirjandusest huvitatud olid kursis nii Wilde'i eluviiside kui ka tema vangistamise asjaoludega. Näiteks ilmus Marie Underi luulekogus „Sinine puri“ (1918) dekadentlikult kaunis Wilde'i portree luuletuses „Interjöörid II“.

*Vana madal kummut, üle selle
nukkersilmne madonna tuimub,
kuna laua kohal Oscar Wilde – ent kelle
nägu nagu enda ubkest ilust uimub.*

Homoseksuaalsuse eestikeelne sõnastamine ja Magnus Hirschfeldi loengud

Andreas Kalkun

Esimest korda muutus homoseksuaalsus Eestis avalikuks kõneaineks 20. sajandi alguses, kui aastatel 1907–1909 arutati Saksamaal toimunud kõmuliste kohtuprotsesside jada, mida kutsutakse Eulenburgi skandaaliks. Seda peetakse ühtlasi maailma esimeseks üleilmseks seksiskandaaliks. Kuna sellega seotud protsessidel esines tunnistajana homoseksuaalsuse dekriminaliseerimise eest võitleja ja seksuaalseid „kõrvalekaldeid“ uuriv seksuoloog Magnus Hirschfeld, jõudsid Eulenburgi skandaali kajastuste kaudu eesti lugejateni esimest korda ka Hirschfeldi ideed ja seisukohad. Paarkümmend aastat hiljem väisas mainekas teadlane noort Eesti Vabariiki ning pidas Tartus ja Tallinnas loenguid. Kuna Estonia ja Vanemuise teatris peetud avalikud ettekanded leidsid ajakirjanduses rohket kajastamist, vaatlengi ka Hirschfeldi loengute konteksti ja representatsioone eestikeelses ajakirjanduses.

Eulenburgi skandaal kui globaalne kõmu-uudis

Eulenburgi kohtuprotsessid raputasid Saksamaa keisri Wilhelm II õukonda. Skandaal sai alguse sellest, kui Berliini ajakirjanik Maximilian Harden vihjas oma ajalehes Die Zukunft keisri lähikondlase Eulenburgi prints Philipi

(Philipp zu Eulenburg, 1847–1921) ja Kuno von Moltke (1847–1923) homoseksuaalsusele. Hardenit olevat skandaalseks paljastuseks kannustanud hirm, et suures osas homoseksuaalsetest meestest koosnev nn Liebenbergi sõpruskond (*Liebenberger Kreis*) mõjutab liiga palju Wilhelm II poliitilisi otsuseid ja on riigile kahjulik. 1906. aastal avaldas Harden oma ajalehes mõistujutu dialoogiga, milles Kandlemängija (*Harfenspieler*) ja Kallike (*Schätzchen*) räägivad rünnakutest Liebenbergi sõpruskonna vastu ning kasutavad Wilhelm II kohta nime Armsake (*Liebchen*). Goethe tekstidele viitav mõistujutt tekitanud kõrgetes sõjaväeringkondades ja lehelugejate hulgas keelepeksu ja sahinat, aga ka paanikat. Ajalehe 1907. aasta 27. aprilli numbris paljastas Harden, et Kandlemängija all on mõeldud Eulenburgi printsi Philippi ja tema Kallike on kindral Kuno von Moltke. Mainitud oli veel mõningaid valitsusele lähedal seisvaid mehi, teiste hulgas vihjati riigikantsler Bernhard von Bülow' homoseksuaalsusele.

Selle artikli pärast kaebas kindral Kuno von Moltke Maximilian Hardeni au ja väärikuse solvamise eest kohtusse. Tunnistajana esines järgnenud protsessil teiste hulgas

Wilhelm II. Foto, T. H. Voigt, 1902

Eulenburgi prints Philipp. Foto 1895

Kuno von Moltke. *Berliner Illustrierte Zeitung* 1907, nr 16

Moltke lahutatud naine Lilly von Elbe, kes kirjeldas kohtus avameelselt oma pikantset ja kehvasti funktsioneerivat abielu homoseksuaalse mehega. Eksperdi hinnangu Moltke sätumusele andis kohtu ees ka seksuoloog Magnus Hirschfeld. Kaalukate ja ennekuulmatute tunnistuste tõttu võitis protsessi Harden, kuid see kohtuasi oli alles avalöök eelolevatele. Järgmises instantsis kaotas Harden, kuna Lilly von Elbe kuulutati hüsteerikuks ja tema tunnistused minetasid oma kaalu. Hirschfeldki loobus oma varasematest hinnangutest. Eulenburgi skandaaliga on seotud ka 1907. aastal toimunud kohtuprotsess, kus maailma esimese homoseksuaalsetele meestele suunatud ajakirja *Der Eigene* toimetajat Adolf Brandi süüdistati Bernhard von Bülow' laimamises.

Prints Eulenburgi kehvade tervise tõttu jäeti kohtuistungeid korduvalt ära ja lükati edasi. Mõnel istungil andis Eulenburg oma ütlosti dramaatilisel haigevoodist. Pilt Eulenburgi protsessist prantsuse ajalehes *Le Petit Parisien* 2. VIII 1908

Tunnistajana oli esinenud ka Eulenburgi prints Philipp, kes eitas vande all enda ja Moltke homoseksuaalsust. See detail andis võimaluse süüdistada printsi valevandumises, sest Harden oli leidnud Baierimaalt kalamehe, kes oli valmis kohtu ees tunnistama, et on nooruses olnud printsiga homoseksuaalses vahekorras. Homoseksuaalseid seksuaalvahekordi kriminaliseeriva 175. paragrahvi alusel ei süüdistatud tookord kedagi tõenäoliselt seetõttu, et kõrgklassi ja

avaliku elu tegelasi puudutavate avalike protsesside puhul oli ilmselt kõigile mugavam sellest paragrahvist mööda vaadata. Vastastikused süüdistused ja protsessid jätkusid 1909. aastani ning osapooled said tunda ajutisi võite ja kaotusi. Protsessides osalejaid tabas ridamisi tervisehädasid, istungeid lükati edasi ja pidev avalikkuse negatiivne tähelepanu sundis mõned osalised jäädavalt eksiili.

Eulenburgi skandaali eestikeelsed kajastused

Õigupoollest jõudis enne Eulenburgi skandaali eestikeelsesse ajakirjandusse ka Saksa suurtöösturi Friedrich Alfred Kruppi (1854–1902) homoseksuaalsuse ja võimaliku enesetapu ümber 1902. aastal Saksamaal puheknud skandaal. Näiteks anti ajalehes Olevik väga põhjalik ülevaade Kruppi loost, kuid mainiti vaid umbmääraselt, et tema kuritegu käis paragrahvi 175 alla, seletamata lugejale selle kuriteo sisu. Mõni aasta hiljem kogu maailma tähelepanu pälvinud Eulenburgi skandaal leidis eestikeelse lugejani kiiresti tee juba palju selgemas sõnastuses. Sündmusi vahendasid nii kohalikud maakonnalehed kui ka laiema levikuga ajalehed. Protsesside ülevaateid leidis nii konservatiivsetes, kristlikes kui ka liberaalsetes väljaannetes. Vahendati tunnistajate ütlusi, aga püüti lugejale seletada ka sündmuse laiemat maailmapoliitilist või moraaliõpetuslikku konteksti. Ajakirjanikud pidid sõnastama intiimset seksuaalelu ja homoseksuaalsust puudutavat, mis seni ei olnud eestikeelses perioodikas kuigivõrd jutuks tulnud. Lehetegijad väljendasid sageli oma kimbatust, kirjutades, kui äraütlemata „mustad“, „inetud“, „imalad“, „lailad“, „hapud“ ja „jäledad“ on kohtukulli ees arutatud detailid. Sageli eelneb pikantsete üksikasjade esitamisele nending, et tegelikult pole võimalik ega sünnis järgnevast kõnelda.

Samas kajastati skandaali selle toimumise ajal üllatavagi põhjalikkusega ega tehtud saladust, et lugu osutab moraali probleemile ja võiks seetõttu huvi pakkuda. Protsessi kirjeldusi võidi alustada iseloomustusega, mis vihjas otsesõnu põnevusele, näiteks: „Ülekuulamine oli otse dramaatiliselt põrutav.“ Eulenburgi skandaal kestis kolm aastat ja nii olid ka ajakirjanike kirjutised seriaalse ülesehitusega. Tekstide alguses seoti lugu varem avaldatud tekstidega või tehti lühikokkuvõtte senisest asjade käigust, näiteks järgmises laadis: „Nagu minevases numbris nimetasime, peeti Saksamaal mineval nädalal teist seda maiku protsessi, kui nädal varem suure kõmuline Hardeni protses[s] oli.“ Tüüpilisena lubati artikli kokkuvõttes veelgi põnevamat järke ja seoti lugeja edaspidiste tekstidega: „Tõdetakse suuri ilmutusi“.

Vaatamata sellele, et skandaali kajastustega kaasnesid kahtlused ja sõnastamisraskused, jätkati eesti lugejale kohtusaalist välja imbunu ja Saksamaa kõmuajakirjandusse jõudnu jagamist. Paljudel juhtudel püüti homoseksuaalset vahekorda mitte nimetada ja kasutati ümberütlevaid väljendeid, nagu „kõlvatumaid tegusid ette võtma meesterahvaste juures“, või kasutati mitmetähenduslikke eufemisme „ühes olema“, „sarnaseid asju tegema“. Homoseksuaalsete meeste kohta võidi kirjutistes öelda umbmääraselt „niisuguse kire tagaajaja“, „säherdusel viisil patustaja inimene“ ja homoseksuaalsusestki võidi kirjutada väga üldiselt kui „hirmsast patust“, „vaimumustusest“ või „inetust kõlblusevastasest elust“.

Meie teatasime juba eila sellest asjast, mis Saksamaal ja kogu ilmas nüüdsel ajal lõpmata palju tolmu teeb ja suurte meeste kodust elu lõpmata mustalt ja poriselt ilmale näitab. Täna toome lühidalt teateid 11. oktoobri ülekuulamisest. Kui tunnis-tajale B., endine kürassir, krahv Eulenburgi pilti näidati, kas ta seda herrat tunneb, ütles mees, et see herra ka olla Lynari

*juures märatsemise pidul [orgial — toim.] olnud, kus meeste-
rahvaste juures kõlvatumaid tegusi ette võetud.*

Päevaleht 17. X 1907

Et lugeja ähmaste väljenduste tõttu asjast valesti aru ei saaks, pidas näiteks kristlik ajaleht Ristirahva Pühapäevalehe Sõnumitooja 19. oktoobril 1907 vajalikuks lisada viite Pauluse kirjale roomlastele (Rm 1:27), kus hoiatatakse homoseksuaalsuse patu eest, et oleks üheselt mõistetav, millele osutab kohmakas ümberütlus „haiglase meeleoluga inimesed, kelle sugulik tundmus korras ei ole“.

Homoseksuaalsuse mõiste, tollal enamasti kujul *homoseksualismus*, oli lehelugeja jaoks ilmselt liiga võõras, igatahes kasutati seda ainult paaris Eulenburgi skandaali käsitlevas tekstis. Kõige sagedamini kasutatud väljenditeks homoseksuaalsuse kohta olid variatsioonid väljendist „loomuvasta(li)ne suguline ühendus“, „loomuvastane vahekord“, „loomuvastane suguline läbikäimine“, „loomuvastane himude täitmine“, „loomuvastane suguline kõlvatus“, „loomuvastane suguline kokkuelamine“, „loomuvastalised tunded“, „loomuvastase kirgede täitmise toimetamine meesterahvastega“, „suguvastane kõlvatus“, „suguliselt mitte loomulikud herrad“, „kõlblusvastane vahekord“, „looduse-vastane meestearmastus“, „seaduse- ja kombe-vastane ühendus“. Selline kirevus viitab üldkasutatava ja üheselt mõistetava sõna puudumisele. Kirjutajad on pidanud iga kord mõiste uuesti sõnastama. Vahel leidub pikki ja kohmakaid eufemistlike ümberütlemiste sarju.

Ka Harden ise on oma taktikat muutnud ja püüab seletada, et ta sugugi krahv Moltke kohta ütelnud pole, et see meestega loomuvastalises sugulises ühenduses armastab viibida. Mis tema kirjatükis sõnasse „tagumine sissekäik“ puutub,

siis oleks ta selle asemel ka sõna „köögitrepp“ võinud panna, sest nende mõtete järele, mis tema tahtnud avaldada, tähendada see ühte ja sedasama.

Päevaleht 17. XII 1907

Kohtu otsuses on öeldud, et krahv Moltke teguviisis ja olekus küll midagi nuhtluse [s.o karistuse — toim.] väärilist pole leitud, kuid selgeks olla ometi saanud, et tema suguelulik tundmus võõriti teel ennast on avaldanud, et temal naisterahva sugu kohta vastik tundmus olnud, aga meeste sugu vastu liig õrnus. Sellepärast ei võida Hardeni kirjutusi mitte teotamiseks pidada, ega teda selle eest nuhelda.

Koit 23.10.1907

Eulenburgi skandaal oli globaalses homoseksuaalsuse ajaloos tähtis verstapost, sest muutis selle teemaks, mida sai ühtäkki avalikult arutada. Diskussioon kahe Saksa aadlimehe võimaliku homoseksuaalsuse üle muutis juba pelgalt avaliku meedia verbaliseerimisaktiga teema käsitlemise võimalusi. Eulenburgi skandaali on peetud ka moodsa homfoobia sünnitunniks. Ka eesti lugejale maalikakse nende kajastuste käigus pilt homoseksuaalsete vandeseltslaste kuritegelikust salaringist, kelle kombitsad ulatuvad kõikjale ja kes ohustavad Wilhelm II riiki, laiemalt aga kogu inimkonda. Kuid eesti lugejatele vahendatakse ka uudset ideed, et homoseksuaalsus on meditsiiniline nähtus ja seega ei peaks selle eest inimesi karistama.

Eesti lehelugeja esimesed kokkupuuted Magnus Hirschfeldiga

Pärast 1895. aastal toimunud kurikuulsat kohtuprotsessi, kus iiri kirjanik Oscar Wilde (1854–1900) *sodoomia* eest

süüdi mõisteti, olevat saksa arst ja seksuoloog Magnus Hirschfeld (1868–1935) tundnud tungivat vajadust võidelda selle eest, et homoseksuaalsus inimestele enam karistusi ega kannatusi ei põhjustaks. Hirschfeld asutas 1897. aastal koos kirjastaja Max Spohri ja teistega teaduslik-humanitaarseks komiteeks (*Wissenschaftlich-humanitäres Komitee*) nimetatud organisatsiooni, mille põhieesmärk oli võidelda homoseksuaalsuse dekriminaliseerimise eest Saksamaal ja laiemalt kogu maailmas. Tegu oli tänapäeva mõistes esimese LGBT+ inimeste õigustele pühendunud organisatsiooniga Euroopas. Koguti allkirju, korraldati rahvusvahelisi kongresse ja propageeriti uusi vaateid, mida arstiteadus heteronormatiivsusest erinevate inimeste kohta oli leidnud. 1919. aastal asutas Hirschfeld Berliinis seksuaalteaduste instituudi (*Institut für Sexualwissenschaft*), mille eesmärk oli edendada

Magnus Hirschfeld neljandal ülemaailmsel seksuaalreformi konverentsil. Brno, 1932. Wellcome Library, London

1907. aastal ilmunud karikatuur Magnus Hirschfeldist. Tekst: „Päevakangelased. Maha paragrahv 175! Esimene kolmanda soo eest võitleja“. USA Holocaust Memorial Museum Photo Archives

inimseksuaalsuse uurimist ja anda seksuaalharidust. Hirschfeld oli viljakas kirjutaja ning seoses Baltikumiga (praeguse Eesti ja Läti alaga), mida tollal valitses privileeeritud aadlkkond, väärib märkimist, et teoses „Meeste ja naiste homoseksuaalsus“ („Die Homosexualität des Mannes und des Weibes“, 1914), mis on üks Hirschfeldi peateoseid, mainitakse, et Liivi- ja Kuramaa aadliperedes olevat „väga palju tõelisi homoseksuaale“ (*sehr viele echte Homosexuelle*) ning suuremates linnades, nagu Riias, Liepājas, Jelgavas ja Tallinnas leiduvat homoseksuaalsete meeste kohtumispaiiku, mis polevat küll väga rahvarohked. Hirschfeldi väitel töötas Riias ka homoseksuaalsetele meestele orienteeritud prostituute.

Teaduslik-humanitaarse komitee esindajana pidas Hirschfeld kogu Euroopas valgustavaid ettekandeid ja loenguid. Loengud ei puudutanud ainult homoseksuaalsuse ja soolise variatiivsuse teemasid, vaid ka naiste õiguste küsimusi, abordivabadust ja karskusteemat. Et eesti lehelugeja sai Hirschfeldiga tuttavaks seoses Eulenburgi skandaaliga, sai selle kajastustest sajandi alguses omamoodi sissejuhatuse Hirschfeldi loengutele 1920. aastate lõpu Eestis.

Magnus Hirschfeldi loengud ja nende kajastused

See, et maailmakuulus seksuoloog ja homoseksuaalsuse dekriminaliseerimise eest võitleja käis Tartus ja Tallinnas loenguid pidamas, polnud kindlasti juhuslik. Hirschfeldi kontaktisikuks Eestis oli tõenäoliselt Alexander Lipschütz (1883–1980), Riist pärit mees, kes oli aastatel 1919–1926 Tartu ülikoolis füsioloogia ja füsioloogilise keemia professor. Lipschützi seksuaalse endokrinoloogia alased tööd pakkusid Hirschfeldile suurt huvi ja 1921. aastal osales Lipschütz Berliinis Hirschfeldi korraldatud esimesel ülemaailmsel seksuaalreformi konverentsil, pidades seal ettekande

„Sugunäärmete sisesekretsioon ja selle tähendus seksuaalsuse endokrinoloogilise süsteemi jaoks“. Kongressil osales Tartust ka neurokirurgia professor Ludvig Puusepp (1875–1942) ettekandega teemal „Vereringe ajus suguuhte ajal“.

Hirschfeld käis Eestis ja pidas loenguid vähemalt kahel korral, 1928. ja 1929. aastal. Mõnest avalikust loengust ilmus ajakirjanduses küllaltki põhjalikke referaate, teistest teame ainult ajalehtedes ilmunud reklaamide või loengutes osalenute kirjutistes leiduvate vihjete kaudu. Eesti ettekanded olid osa Hirschfeldi suurematest ringreisidest, neile eelnesid loengud Riias ja järgnesid visiidid Põhjamaadesse või Nõukogude Liitu.

1926. aasta augustis kirjutas Päevaleht, et eeloleval sügisel või talvel, kui „pea ainukene oma ametikõrgusel seisev homoseksuaalküsimuste uurija“ on oma Põhja-Euroopa ringreisil, ootavad kohalikud arstid teadlast Tallinnasse. Nupukeses mainitakse, et Hirschfeld on hiljuti käinud ka Riias ja Nõukogude Liidus. Artikli lõpus võetakse jutuks homoseksuaalsete inimeste ja Hirschfeldi soojad suhted: „Dr. med. Hirschfeldti peale vaadatakse homoseksualistide ringkonnas kui õnnistaja peale, kuna ta neid kaitseb ja nendest täiel määral aru oskab saada.“ Tõenäoliselt Eestisse siiski ei reisinud, kuna muid jälgi peale selle ainsa eelteate pole mul õnnestunud ei ajakirjandusest ega kaasaegsete kirjutistest leida.

Esimese ja küllaltki suure eelkajastusega Eesti-reisi tegi Hirschfeld 1928. aastal, mil ta esines 22. ja 25. septembril loengutega Estonia kontserdisaalis. 1928. aasta ettekannete kohta leidub ajakirjanduses eelinfot, kus tutvustatakse Hirschfeldi ja tema loengute teemasid. Reklaamiti ka võimalust küsida lektorilt küsimusi ja lubati, et Hirschfeld näitab ekraanilt „haigete“ pilte. Ajaleht Kaja teatab, et loengu teema on homoseksuaalsus ja tutvustab

Maaailma kuulsaim psühhopatoloog Tallinna.

Loengub „Estonia“ kontsertsaalis.

22.—25. septembrini esineb „Estonia“ kontsertsaalis loengutega Saksa maailmakuulus psühhopatoloog Magnus Hirschfeld, kelle nimi teadud paljude kõmuliste professoridega — Gaarmanni, Berliini õppurite Kranzi, Gilda Scheleri ja teiste — kus ta esinenud eksperdina.

Berliinis on prof. M. Hirschfeldil Tiergartenis eriline instituut, mille üksel Gooti kirjaga „Amori et dolori sacrum (Pühale armastusele ja kannatusele)“, kus prof. M. Hirschfeld ühes oma kaaslastega teinud eluea kestel rohkesti väärtuslikke uurimusi suguelu väärnähtuste alal. Ta on illes teadnud väga julgeid teese, mis tugewat arvustust kui ta tunnustust on leidnud. Kõige rahwam on neist ta leitmottin, et kõik on hea, mis loomulik. Magnus Hirschfeld on lastunud jarnastesse suguelu kiistumiste sügavustesse, kust paljud teda jälgides rõõmuga tagasi pööravad ja näewad neis sotsiaalse elu uurimust. Kuid prof. Hirschfeldi mõited mõidawad järjest enam poolehoidu.

Kiljuti annetas prof. M. Hirschfeld oma instituti, kus ta 28 aastat töötanud, Saksa riigile. Minisats tingimusteks oli tal seejuures, et ta oma elu-päewade lõpuni mõis ainult seal töötada.

Prof. M. Hirschfeldi loenguid oodatakse Tallinnas väga suure hulgaga. Esitist sõidab ta edasi Skandinaavialesse.

Prof. Magnus Hirschfeld.

Hirschfeldi loengu kuulutus. Päevaleht 11. IX 1928

Hirschfeldi kui teadlast, kes on „võidelnud seisukoha vastu, nagu oleks homoseksualism kuritegeline nähtus, mida tuleb seaduse järele karistada“. Päevaleht vihjab, et lektor on juba varasemast kõmuliste kohtuprotsesside kajastustest tuttav ning tutvustab suguelu „väärnähtuste“ uurija tegevust ja seisukohti populaarsel moel:

22.—25. septembrini esineb „Estonia“ kontsertsaalis loengutega Saksa maailmakuulus psühhopatoloog Magnus Hirschfeld. [---] Berliinis on prof. M. Hirschfeldil Tiergartenis eriline instituut, mille üksel Gooti kirjaga „Amori et dolori sacrum“ (Pühale armastusele ja kannatusele), kus prof. M. Hirschfeld ühes oma kaaslastega teinud eluea kestel rohkesti väärtuslikke uurimusi suguelu väärnähtuste alal.

Ta on üles seadnud väga julgeid teese, mis tugevat arvustust kui ka tunnustust on leidnud. Kõige rabavam on neist ta leitmotiiv, et kõik on hea, mis loomulik. Magnus Hirschfeld on laskunud sarnastesse suguelu küsimuste sügavustesse, kust paljud teda jälgides kohkunult tagasi põrkavad ja näevad neis sotsiaalse elu uuristust. Kuid prof. Hirschfeldi väited võidavad järjest enam poolehoidu.

Päevaleht 11. IX 1928

1929. aasta 1. ja 2. mail pidas Hirschfeld Tallinnas Estonia kontserdisaalis taas kaks ajakirjanduses rohkesti reklaamitud loengut, mis kandsid pealkirju „Õigus armastuse peale“ („Recht auf Liebe“), „Seksualiteet ja kriminaalteet. Armastuse eksiteed“ („Sexualität und Kriminalität. Irrwege der Liebe“). Sama aasta 3. mail pidas Hirschfeld loengu ka Tartus Vanemuise teatris. Enne seda, 27. ja 29. aprillil, oli Hirschfeld jällegi käinud Riias, kus samuti loengutega esines. Päevaleht teatas lühiluudises, et Riia Käsitöölise Seltsi suur saal, mis mahutas 1500 inimest, oli välja müüdud. Riia loenguid kuulas Pärnust pärit baltisaksa kirjanik ja kolme avameelselt homoseksuaalsust käsitleva romaani autor Guido Eckardt (1873–1951), kes avaldas kuuldust põhjaliku referaadi ajalehes Rigasche Rundschau. Vanemuise loengut kuulas ka näiteks eesti kirjanik Johannes Semper (1892–1970).

1. mail eelnes Estonias toimunud avalikule üritusele kinnine loeng Tallinna suguhaiguste arstide seltsile. Avalik loeng „Õigus armastuse peale“ olevat anonüümse refereerija sõnul rohkesti rahvast kokku toonud, kuna seksuaal- ja abielu küsimused pakkuvat alati huvi. Esimeses avalikus loengus olevat Hirschfeld propageerinud vajadust seksuaalsust puudutavaid küsimusi ja abieluinstitutsiooni ilmalikule ja teaduspõhisele alusele viimist. Seda kõike siiski „abielu kindlamale alusele“ seadmiseks, mitte abielumoraali nõrgestamiseks ega

abikaasade vastutustunde kaotamiseks. Teine, Päevalehes ilmunud referaat andis põhjalikuma ülevaate loengu teemadest. Näiteks arutati pikemalt naiste ja meeste võrdõiguslikkuse ning naise reproduktiivsust puudutavate valikute teemat: „[S]uguline rahuldumine on loomulik tarve, mehel ja naisel on ühevääriline õigus armastuse peale, abielu ainus ülesanne ei ole igal juhul lapsi soetada, seega [on] suguviljast [s.o lapse saamisest — toim.] kõrvalehoidmine lubatav“. Loengus käsitleti Eestiski tollal aktuaalset abordi dekriminaliseerimise küsimust ning kritiseeriti mitmel pool maailmas arutatud „kurikalduvuslike“ ja puuetega inimeste steriliseerimise poliitikat. Vaba Maa refereeris Hirschfeldi loengus kuuldud mõtet, et homoseksuaalsete kalduvustega inimesed ei tohiks mingil tingimusel heteroabiellu astuda, kuna see oleks „patt“ teise poole vastu.

Loengus „Seksualiteet ja kriminaalteet“ käsitles

Guguelu küsimused päevakorral.

Kuulus suguelu uurija dr. Magnus Hirschfeld tuleb Tallinn

Dr. Magnus Hirschfeld.

Abielu ja suguelu küsimused on praegu elavalt päevakorral. Väljamaal pühendatakse neile ajalehtede ja ajakirjade veergudel suurt tähelepanu, samuti käsitletakse neid küsimusi jägedasti kõnekoosolekutel. Ka Eestis on viimasel ajal mitu väljamaa kõnelejat käinud, kes abielu küsimuste üle oma mõtteid on avaldanud.

Kõigemal ajal on oodata Tallinna kuulsi suguelu teadlast ja närviarsti dr. Magnus Hirschfeldi, kes on Berliini jessuaalteaduste instituudi juhatajaks ja homoseksualismi karistamatuse eestvõitlejaks.

Tallinnas esineb dr. Magnus Hirschfeld kahe loenguga — 1. ja 2. mail, nimelt: „Digus armastuse peale“ ja „Seksualiteet ja kriminaalteet“. Peale selle kõneleb ta arstide (weneroloogide) jelti koosolekul, mis 1. mail tema auks korraldatakse.

Dma ringreiji Baltimaadel mõtab dr. Magnus Hirschfeld ette peaaegu jallikult jellleks, et tutvuneda nende riitide jeadusandlusjega kriminaal-jessuaal alal (abordid, alimentide nõudmine jne).

Dr. Magnus Hirschfeld oli muujsas Sakjamaal esimejeks arstiks, kes ajutas abielu nõuande büroo ja hakkas nõudma, et abiellujad enne jelle jammu astumist enj arstijelt läbi waadata lasjeks. Mijid on neid abielu nõuande büroosid Sakjamaal ja ka teistes riitides juba rohkesti. Sjegi Eestis töötawad jarnajed ajutujed.

„Suguelu küsimused päevakorral. Kuulus suguelu uurija dr. Magnus Hirschfeld tuleb Tallinna“. Kaja 24. IV 1929

Hirschfeld homoseksuaalsust ja rõhutas, et kuna tegemist on kaasasündinud eelistusega, siis tuleks kohtumõistmisel suhtuda sellistesse inimestesse kui haigestesse. Kuna Hirschfeldi arusaama kohaselt olid homoseksuaalsed inimesed justkui „kolmas sugu“, olid tema teoorias tähtsal kohal ka n-ö soolise paleti vahevormid. Seepärast tutvustas Hirschfeld loengu illustreeritud osas transsoolisusega seotud nähtusi.

Edasi lektor peatus haiglaste nähete juures suguelus, mida selgitas valguspiltidega [s.o slaididega — toim.]. Siin on peamiselt tegemist isikutega, milles mõlema soo omadused tulevad ilmsiks: naiselikud mehed ja mehelikud naised mitmesugustes väljendustes. Loodus, nagu mängides on sünnitanud haruldast segatüüpe nii hingeliselt kui ka väliste tunnuste järele. On kes tahavad olla naised ja ümberpöörduvad; nad kannatavad hingeliselt ja sageli oma elus esinevadki teisesoolisena, nagu see alles hiljuti ilmsiks tuli Inglismaal, kus naine oli mehe-riides ja oli ohvitseriks ja isegi abielus naisega. Ühes sugulise ebanormaalsusega ka nende inimeste vaimlised kalduvused erinevad ja sageli on kurikalduvuslikud. Sarnaste suguliste kurjategijate peale kohtumõistmisel tuleb vaadata kui haigete peale.

Päevaleht 4. V 1929

Võimalik, et seoses Eestis tegutsenud Alexander Lipschützi uurimustega kõneles Hirschfeld siinsetele kuulajatele ka sugutungi seosest „sisemise sekretsiooniga ehk mahladest vabanemise tungiga“ ning tutvustas toleaegeid radikaalsemaid katselise seksuaalsuse uurimise tulemusi, näiteks

Järgnevalt erutav praegusaja teravam ja põletavam teem sugudevahelisest armastusest ja nendest, kellel pole selleks võimlust, häämmastava selguse ja jõuga võimsalt haaravais kujudes, keset uhket ja luksuslikku seadeldust, ilmutub filmis

Seksuaal nälg

(TUNG ARMASTUSE JÄRELE)

Nüüdisaegsete inimeste tragöödia 12 osas. Film on lavastatud kuulsa seksuaalse patoloogia eriteadlase **prof dr. Magnus Hirschfeldi** juhatusel ja egiatuseel. Mitte igava, kuiva teadusliku filmi kujul, vaid enneolemata elavasti ja koloriitselt, imestamisväärt rikkaliku lavastusega ja sügaval dramaatilisel loonil on mängitud võitlus õnne, seksuaal nälja ja armastuse pärast.

Kiitunud Pariis, õit-eer Riviera, kuninglik Veneetsia, kõrvetav Iseidon – ühe sõnaga terve maailm on ekraniil.

Peaosades: ilus Evelyn Holt, Henry Stuart, Igo Sym ja Georg Aleksander

Magnus Hirschfeld pidas Eestis loengu pealkirjaga „Õigus armastusele“, hiljem linastus samanimeline film „Das Recht auf Liebe“, mille režissöör oli olnud Hirschfeld. Eesti kinoreklaamid kasutati hoopis pealkirja „Seksuaal nälg“. *Postimees* 31. III 1930

sugunäärmete äralõikamise ja ümberistutamise tagajärgi (see olevat loomkatsetes tinginud muutusi kogu organismis).

Hirschfeldi nimi figureerib aeg-ajalt eestikeelses ajakirjanduses ka pärast 1929. aasta loenguid. Seksuoloogi seisukohti refereeritakse eksperdiarvamusest eriti meelelahutuslikus kontekstis, kui kõneldakse mingil teemal, mis puudutab kuidagi inimese seksuaalsust, näiteks artiklis vampnaistest ja õnnetust armastusest. Hirschfeldi teoseid tutvustavad Eesti raamatupoodide ajalehereklaamid ja 1930. aastail jõuab Hirschfeldi osalusel valminud tummfilm „Õigus armastusele“ („Das Recht auf Liebe“) Eesti kinodesse. Kuigi austria režissööride Jacob ja Luise Flecki 1930. aasta film käsitleb tõsiselt küsimust, kas Esimese maailmasõja haavadest impotendiks jäänud mehel on õigus abielluda, reklaamitakse filmi Eestis pelgalt meelelahutuslikuna.

Hirschfeldi rahvavalgustuslik ja aktivistlik tegevus katkes 1933. aastal, kui natsionaalsotsialistid sulgesid tema seksuaalteaduste instituudi Berliinis ning suur osa instituudi raamatukogust põletati avalikult ooperiteatri ees ära. Ka Eestis ilmunud saksa- ja eestikeelsetes lehtedes leiab antisemiitlikku

„Armastuse eksiteed”.

Prof. dr. med. Magnus Hirschfeldi teine loeng.

Neljapäeval, 2. mail, oli „Estoonia” kontsertsaalis Berliini professori M. Hirschfeldi teine loeng, mis oli peamiselt pühendatud haiglastele nähtete suguelus.

Sugutungi nimetatakse sageli elu-edaftandmise tungiks. See on ebatüüpne väljendus, sest sugutung erineb viimasest täiesti. Elus näeme suguiha — sugutungi — kõrval elu-edaftandmise loomimatuft — püüet sugutamiseft hoidumiseks. See näitab, et sugutung ei ole ühine elu-edaftandmise loomujunniga. Sugutung on erilaa-diline, omaette mõnutunne.

Sugutungi ilmurufega on kolm astet: mõjutufed, väljendufed ja surumufed. Mõjutufed (Eindrücke) jagunevad kahte peasfja: meelmõistest ja kujutlufed (Wahrnehmungen u. Vorstellungen). Meelmõistelist teid on kuus, näit. nägemine, kuulmine jne. Need mõjutufed sugutunde tekttamiseks on õige tugevad. Kuutlemine (ettekujutus) on sfjemine.

Saadub mõjutuste järele tekib väljendus (Ausdruck), mis avaldub omapärasef lõbutundes ja sugulis-tegevustungis.

Kuid samal ajal kerkib efsle taga sfiffidusus (Hemmung), mis end väljendab hõbitundes, karskeolekutundes jne. Need on kolm järku sugutunde ilmurufes. Täiesti ebaõlge on arvamine, et sugutungi rahuldami fiks tingimata sugulik akt peab järgnema, vaid rahuldus — armuifha täitumine — mõib ka ilma selleta teostuda omafe lõbutunde näol, mis ongi armastus.

Siiski eelmisele kolmele nähtele sugutungi

ilmumufel peab veel liitma sfjemise sekretfiooni, mahladest wabanemise tungi, mis tõukeks on sugutungi teonemiseft. Tähtis ülesanne on sugutungi reguleerijal — taga sfihoidlikkufel. Kuid liialdufjed selles suhtes mõivad halbu tagajärgi anda: naiste juures avaldub see hüsteeria näol.

Edaft lektor peatus haiglaste nähtete juures suguelus, mida sfjelgitas walguspiltidega. Siin on peamiselt tegemist ifikutega, milles mõlema soo omadufjed tulewad ilmfjiks: naiselikud mehed ja mehelikud naised mitmesugustes wäljendustes. Loodus, nagu mængides on sfnnitanud haruldast segatüüpi nii hingeliselt kui ka mõliste tunnuste järele. On mõsi, kes tahawad olla naised ja ümberpöördult; nad kannatawad hingeliselt ja sageli oma elus efsinewadki teisefoolifena, nagu see alles hiljuti ilmfjiks tuli Inglismaal, kus näine oli mehe-riides ja oli ohwifseriks ja ifegi abielus naisefta. Nhes sugulise ebanormaalsufega ka nende inimeste waimlifed ka duwufjed erinevad ja sageli on kurikaldumustlikud. Sarnaste suguliste kurjete gijate peale kohutumõistmifel tuleb waadata kui haigete peale.

Lõpuks tutvustas l:ktor sugunäärme'e puudumise, äratõikamife ja ümberistutamife tagajärgedega, mis efsle kutsub (näited loomade juures tehtud uurimustest) muutust kogu organis-mis: emafele loomale ifase looma näärmef küll-ge pookides omab loom ifatooma wälifefid tunde-märke kehahetufes.

Spfatfiooni prof. Hirschfeldi ei pea nõnda kahjulikuks, nagu seda harilikult arwa:akse.

Armastuse eksiteed. Magnus Hirschfeldi teise loengu kokkuvõte.

Päevaleht 4. V 1929

Hirschfeldi kriitikat. 1929. aastal kommenteerib näiteks Vaba Maa ajakirjanik Hirschfeldi auditooriumit Estonias: „Paljud pealtkuulajad omavad juudi verd, näiliselt huvitab neid see küsimus rohkem kui teisi.“ Eesti saksakeelsed lehed aga süüdis-tasid Hirschfeldi küünilises äris ja amoraalsuse levitamises: „Magnus Hirschfeldt kuulub nende saksa juutide hulka, kes näiliselt tõde ja valgustust teenivad, aga tegelikult külma-verelise vastutustundetusega teaduslikkuse kaitsemantli all häbitunnet ja kombeid veelgi lammutavad ning oma ligimeste lõbujanu pealt suurepäraseft äri teevad.“

Kokkuvõtteks

20. sajandi alguse Saksamaal toimunud homoseksuaalsuse ümber sensatsiooni tekitanud sündmuste kajastamine Eesti ajalehtedes peegeldab ühelt poolt kujukalt homoseksuaalsuse sõnastamise raskusi ning teiselt poolt seda, kuidas järjest nobedamini tõlgiti eesti lugejale mõistetavaks Euroopas peetud diskussioone ja mõttevoolusid. Eesti ajaloos jääb nn Eulenburgi skandaali ning Tallinnas ja Tartus peetud Magnus Hirschfeldi loengute vahele väga sündmusterikas periood. See, et 1920. aastate lõpul võis minna Estoniasse või Vanemuisesse Hirschfeldi kuulama ja lugeda eestikeelsetest lehtedest refereeritud moodsaid mõtteid inimese seksuaalsuse kohta, on ilmselt otseselt seotud ka sajandi alguses toimunud esimeste konarlike katsetega homoseksuaalsust eesti keeles sõnastada.

Koos kõmu-uudistega toitis ajakirjandus ka moodsa inimese hirme ja ihasid. Lugejate ette jõudsid linnalegendid ja ohtlikud stereotüübid, aga ka teated seksuaalkuritegudest ning intiimset seksuaalsfääri puudutav kõmu. Homoseksuaalsusest räägiti sageli pahelises, sensatsioonilises või vaenulikus kontekstis. Välismaine *homoseksuaal* ilmus eesti lugejani tõeliselt võõrana: ta oli teolt tabatud kõrgest seisusest kõlvatu lõbutseja või hull ja ohtlik kurjategija. Siiski jagati koos Hirschfeldi seisukohtade levitamisega ka empaaatilisemat vaadet sellele „tõule“ ja ilmselt tundis ka mõni lugeja lehes kirjutatu ära mõnes oma lähedases. See, et Eesti Vabariigis vastu võetud kriminaalseadustikus polnud homoseksuaalsus kriminaliseeritud, võib olla seotud diskussioonidega, mida oli peetud siinses ajakirjanduses juba Eulenburgi skandaalist peale.

Sakste pähe? Linnanõunik Georg von Rehekampffi juhtum

Andreas Kalkun

1920. aastail ilmus Eesti ajakirjanduses mitmeid meeste homoseksuaalsust käsitlevaid artikleid. Tähelepanuväärselt rõhutati neis, et „sellised kombed“ on levinud just kõrgest seisusest meeste hulgas. Sageli toodi sealjuures näide mõnest endisest parunist või muidu jõukast saksakeelsest mehest. Kõrgest seisusest inimestelt oodati nähtavasti ka „kõrgemat“ moraali, et alamad kihid nende eeskujul eksiteele ei satuks. Üks varasem algupärane eestikeelses kirjanduses leiduv homoseksuaalne tegelane leidub Kivilombi Intsu (Hendrik Saar, 1893–1944) kõmulises ning hiljem müügil korjatud romaanis „Tallinna saladused“ (1926–1927). Seal püüab vaest

linna tulnud noormeest Pauli vägistada saksa soost endine aadlik. Kivilombi Intsu kirjelduses *pederastist* võib ehk leida ka viite Eulenburgi skandaalile, nimelt on baltisakslasel vuntsid „a la keiser Wilhelm“. Samuti hoiatatakse naiivset Pauli, et sakslane, kelle poole ta kavatseb minna, on parun Rehekampffi moodi mees, kellest ajalehtedes on palju kirjutatud.

1925. aastal oli puhkenud Kuressaares skandaal, mille peategelaseks oli endine mõisnik, kõrgelt haritud jurist

Elmar Wilhelm Georg von Rehekampff
Foto, 19. sajandi lõpp. Eesti Rahvusrhiiv

ja liblikateadlane Elmar Wilhelm Georg von Rehekampff (sünd Kaarmas 1869, surn Kuressaares 1941). Juhtum leidis ajakirjanduses rohket kajastamist ja andis ilmselt paljudele homoseksuaalsusega seotud eelarvamustele kinnitust. Skandaali põhjustas ebavõrdne suhe, mille ühel poolel oli saksa emakeelega linnanõunik ja teisel poolel peolembesed ning varem ja hiljemgi seadusega pahuksisse sattunud eesti noorukid. Lugu tuli avalikuks, kui 18-aastane Johannes Paas ja 19-aastane Aleksander Davitson tungisid Rehekampffi korterisse, kus püüdsid peremehelt suuremat rahasummat välja pressida, kuid lõpuks lahkusid vaid 500 krooni ja püstoliga.

Juurdluse käigus tuli välja, et väljapressimine oli kestnud juba pikemat aega ja et selles olid osalenud veel kaks noorukit. Noormeeste ülekuulamisel selgus üllatuslikult, et linnanõunik Rehekampff oli olnud mõnega neist „loomuvastases läbikäimises“. Selgus, et ükski vahekord polnud vägivaldne ehk kõik noorukid tegid oma tegusid vabatahtlikult raha pärast ja

Vaatevinkel

„Nüüd nad kaebavad, et rahva arv väheneb. Aga mõisad hävitasid. Kes peaks neile veel lapsi muretsema, kui pole armulist parunihärrat?“

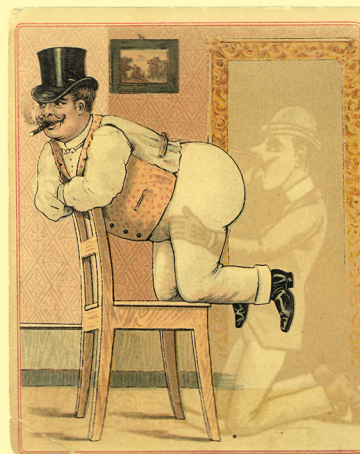
Härra krahvi armastus

Veel 1920. aastate lõpuski oli aktuaalseks naljaaineks baltisakslaste uudne positsioon Eesti Vabariigis. Kogumikus „Knockout“ (1928) käsitleb kunstnik Gori seda teemat mitme karikatuuriga. Muu hulgas viitasid ta pildid endiste parunite võimupositsioonile seksuaalsuhetes alama klassiga. Karikatuuri „Vaatevinkel“ juures on tekst „Nüüd nad kaebavad, et rahva arv väheneb. Aga mõisad hävitasid. Kes peaks neile veel lapsi muretsema, kui pole armulist parunihärrat?“ Gori saržid, 1928

Kuskil Euroopas trükitud postkaart heidab nalja kõrgemast soost härrade „pahe“ üle. Kaarti vastu valgust vaadates selgub, miks kõvakübaraga mees nii kummalise asendi on võtnud. Uskumus, et heteronormist kõrvalekalduvaid mehi leidub enam kõrgemates ühiskonnaklassides, sai pärast Eulenburgi skandaali justkui kinnitust ning seostus nüüd ka saksa rahvusega. Postkaart 20. sajandi algusest. *Erakogu*

alkoholi mõju all. Vaikimistasuks oli linnanõunik maksnud noorukitele aasta jooksul regulaarselt eri summasid, ühed pealesattunud olid näiteks saanud kingituseks jalgratta. Rehekampffiga suhelnud noormeeste rahahimu üha kasvas, mis viiski asja avalikkuse ette jõudmiseni.

Rehekampffi juhtumiga seoses tegi Tallinn-Haapsalu rahukogu kaks väljasõiduistungit Kuressaarde. 1925. aastal arutati korterisse sissetungimist ja röövi ning Johannes Paas mõisteti kolmeks aastaks ja Aleksander Davitson kaheks ja pooleks aastaks vangi. 1926. aastal arutati Rehekampffi süüdistust „loomuvastases“ sugulises läbikäimises

meesterahvaga. Kohus arutas kolme juhtumit, kus süüdistuste kohaselt oli Rehekampff olnud seksuaalvahekorras noorukitekamba liikme Johannes Kiideriga. Kuna Kiider tunnistas, et vägivalda pole kasutatud, siis kedagi süüdi ei mõistatud. Juhtumi ajal kehtisid veel tsaaririigi seadused, aga juba oli valmimas Eesti Vabariigi kriminaalseadustik, mille kohaselt konsensuslike homoseksuaalsete suhete eest ei olnud karistust enam ette nähtud. Meie Maa võttis kohtusaalis kuuldu kokku nõnda:

Advokaat [Johann] Aronson oma kaitsekõnes toonitas peaasjalikult seda, et väljamaal nüüdsel ajal pole niisugune vabatahtlik kooselamine, mis R. ja K. vahel ette tulnud, seaduses kuriteona ette nähtud, vaid seal on see jäetud kodanikkude eraasjaks. Endise vene seaduse järele, mille järele meil praegugi kohut mõistetakse, on sarnase kooselamise kohta karistus ette nähtud kabel juhtumisel, nimelt kui keegi kaebab, et tema kallal sel viisil vägivalda tarvitatud, või kui sarnaseks kooselamiseks teatud soolikat on tarvitatud. Kuid käesolevas asjas seda ettetulnud ja kindlaks tehtud ei ole.

Meie Maa I. VI 1926

Kväärides Kalevipoega

Bart Pushaw

Mind on pikka aega võlunud Eduard Wiiralti joonistus „Kalevipoeg puhkamas“ (1917). Kümmeaasta jooksul, mil olen Eesti kunsti uurinud, on mind selles joonistuses paeluvad teemad korduvalt muutunud. 2009. aasta paiku huvitas mind Wiiralti loomingus eelkõige rahvusliku identiteedi ebatraditsiooniline kujutamine. Välismaalasena pöörasin tähelepanu just sellele, mis tundus mulle eesti kunsti puhul ainulaadne või isegi eksootiline. Kõige selgemini tajusin niisugust kunstikeelt ilmselt rahvuseepose temaatikat käsitlevates teostes. Kohalikust pärimusest inspireeritud „Kalevipoeg“ — ja kunstnike püüded seda visualiseerida — kehtastas teatavat eripära ja autentsust ning minu jaoks tundus see kõige põnevam. Toona ei tahtnud ma endale veel eriti tunnistada, et Wiiralti Kalevipoeg oli mulle silma jäänud teiselgi põhjusel: mind tõmbas tema tugev keha.

Kas Kalevipoeg on erootiline? Vastused võivad erineda olenevalt sellest, kelle tõlgendusest lähtuda. Kui ilu on vaataja silmades, siis minu arusaam erootikast on kahtlemata kväär. Olen Ameerika Ühendriikidest pärit geimees, kuid minu isiklik kogemus kvääri inimesena — ka kehalisel kogemusel põhinev maailmatunnetus — ei ole minu tekstides, mis puudutavad Eesti kunsti, alati esile tulnud. Minu kui teadlase käsitus Eesti kunstist mõjutab pigem USA päritolu. Samas oleks vale eitada, et kväär kogemus mu arusaamu ei mõjutaks. See jätkaks kõrvale ka olulise osa minu Eesti-kogemusest. Minu kui kvääri elus on mõni

tähtsündmustest toimunud just Eestis: see, kui ma esimest korda ühel peol *drag*'i tegin (aitäh, BÄM!), minu esimene tõsisem kväär suhe ja veganitest kvääride kogukonna leidmine. Minu jaoks on Eesti olnud alati kväär.

Kuid pöördun nüüd tagasi oma esimese kohtumise juurde Eduard Wiiralti teosega „Kalevipoeg puhkamas“. Püüan selles peatükis kirjutada selle pildi senisest erinevasse ajalookäsitusse, et näidata, kuidas väljendub meeste kväär iha Kalevipoja keha kujutistel Eesti kunstis aastate 1850 ja 1950 vahelisel ajal. Tsaariaja lõpust kuni verinoore Eesti vabariigi esimese kahe kümnendi lõpuni muutus Kalevipoja keha kunstis kujutamine märgatavalt: silmapaistavat füüsisist rõhutavatest lihaselistest kehadest, mis vaikimisi viitasid kreeka ja rooma jumalatele, jõuti kõige erinevamate tegelaskujudeni, nagu võrgutaja, patsifist, rahvusaateline kutt, või lausa absurdse kitsini.

Püüan anda põgusa ülevaate Kalevipoja kujutamisest Eesti kunstis kvääripilgu kaudu. Tõlgendan Kalevipoega mitmekülgset, kombineerides oma akadeemilisi teadmisi isikliku kvääri mõistestikuga, mis ühendab inimesi, kes on arendanud endas teadlikult vastavat tundlikkust, et kväärina hakkama saada ja vabalt elada. Minu eesmärk ei ole kunstnike seksuaalse orientatsiooniga seoses midagi tõestada või ümber lükata. Arutlen hoopis, kuidas minusuguse kvääri mehe pilk tajub teoseid, mis pole pealtnäha nii mõeldud.

1855. aastal lõpetas eesti maalikunstnik Johann Köler Peterburis asuva keiserliku kunstiakadeemia suurejoonelise maaliga „Herakles toob Kerberose põrguvärvast“. Põrguvärvas seisev Herakles meenutas peagi ilmuva „Kalevipoja“ lõputseeni, milles nimategelasest saab lõõmava allmaailma uus valvur. Teos on niisiis tähtis, kuna seostab omavahel eesti ning kreeka ja rooma mütoloogiad. Nii saab Köleri maal teataval moel seotuks ka kväärikultuuriga.

Johann Köler. Herakles toob
Kerberose põrguvärvast.
Õli lõuendil, 1855.
Eesti Kunstimuuseum

Lõvinahka mähitud Herakles on võimsa kehaehitusega. Kuigi kangelase ja tema taltsa kolmepealise koera selja taga lõõmab oranž põrgukuma, langeb valgus maalil Heraklese rinnale ning selle eredaimas laigus paistavad pingul lihased. Iidse jumala poos esindab 1850. aastate Euroopa akadeemilise kunsti põhimõtteid. Heraklese liialdatud kumerustega käelihased ja jämedad reied meenutavad Farnese Heraklese ja teiste vanakreeka ja vanarooma meesskulptuuride ekstravagantset esteetikat. 19. sajandi Euroopa kunstis peeti antiik-kunsti kopeerimist ja jäljendamist esteetika ja kunstilise väljenduse tipuks.

Kreeka ja rooma keha kujutamise traditsioonis, olgu tegu skulptuuri või mõne muu kunstivormiga, on kväär tunnetus tugevalt esindatud. Luca Guadagnino filmis „Kutsu mind oma nimega“ („Chiamami col tuo nome“, 2017) vaatleb

USA arheoloogiatudeng Oliver koos oma juhendaja Elio Perlmaniga sarnaseid mehiseid pronksskulptuure ja viimane märgib: „Lihased on pringid, sirgeid kehasid nende kujude hulgast ei leia. Nad on keerdus, vahel lausa võimatul kombel, ja nii muretud, sellest ka nende eatu mitmemõttelisus — nad otsekui keelitaksid sind neid ihaldama.“ Ilmne viide, et need mehekehad ei ole „sirged“ ja kehastavad samast soost inimeste vahelist iha, ei ole pelgalt antiikkujudele projitseeritud 20. sajandi mõtteviis, vaid see on põimunud ka kunstiajaloo kui distsipliini kujunemislukku. Väärib märkimist, et 18. sajandil elanud Johann Winckelmann, kes oli üks kunstiajaloole alusepanijaid, jagas Kreeka ja Rooma kunsti perioodideks ja stiilideks vastavalt oma isiklikule arusaamale kauni mehekeha kujutamisest. Ükskõik millised Köleri isiklikud veendumused ka olid, paigutub tema Kalevipoega Heraklesena kujutav maal kunstiajaloo kvääri tõlgenduse traditsiooni nii antiikkultuurile viitava temaatika kui ka kauni mehekeha ihaldusväärsena kujutamise ja ülistamise kaudu.

Kui Köleri Herakles Kalevipoja rollis viitab samast soost inimeste vahelisele ihale mütoloogiliste ja eeskätt kaudsete vihjete abil, siis Oskar Kallise Kalevipoega kujutaval pastelljoonistusel 1912. aastast on seksuaalne pinge peaaegu käega katsutav. Köleri maal esitab Kalevipoja füüsisist ahvatlevana: vaataja võib segamatult imetleda tema käe- ja rinna- ja reielihaseid. Kallise Kalevipoeg on aga täies rõivas. Kallis osales üle-eestilisel vanavara kogumisel, aidates niiviisi kaasa Eesti Rahva Muuseumi kogu loomisele. Tema jaoks oli oluline, et rahvusromantilises Kalevipojas oleks ka teatav annus „autentsust“. Nii kannab Kalevipoeg linast särki, hõlmu koos hoidvat hõbesõlge, tihedalt ümber piha seotud punast kootud vööd ja nahkpastlaid, mille nöörid ümber siniste pükste üles vonklevad. Kallis on Kalevipoja

lähimõeldult riidesse pannud, kuid samal ajal on tema Kalevipoeg ka palju kutsuvama olekuga. Paljud Kallise Kalevipoja-teemalised pildid on seotud Kreutzwaldi teose konkreetsete värssidega. Siin on aga rõhk vaataja isiklikul ja lähedasel kohtumisel männisalus seisva Kalevipojaga.

Paremas käes hoiab ta mõõka, kuid tema haare on lõdvenenud. Kangelane vaatab meile julgelt otsa ja libistab

oma vasaku käe punase vöö vahele. Mille järele ta käsi kobab? Taeva poole küünitavate sirgete mändide roosa koor viitab fallilistele kujunditele. Ta õlad ei ole pinges ja oma paljastatud mõõgaga on ta rahulik ning olukorra võimlikele arengutele avatud. Ta flirdib minuga — aga samavõrd ka sinuga, vaataja. Oleme suvepäeval Eesti metsas ja jäime vahele. Me jäime Kalevipoja „lantimisega“ vahele. Meela kangelase kuju on Eesti kunstis üsna ootamatu. Ehk tasub järele mõelda, miks Kallise teised Kalevipoja-teemalised pildid nagu „Kalevipoeg laudu kandmas“, „Tiritamme kasvatamine“, „Linda kivi kandmas“ on palju tuntumad.

Enne 1920. ja 1930. aastaid kujutati Kalevipoega väga harva alasti. Isegi Johann Köleri liigmaskuliinse Kalevipoja puhul, mis ongi mõeldud eelkõige kangelase muljetavaldava keha rõhutamiseks, on kunstnik tema suguelundid lõvikäpaga katnud. Kuid leidub üks erand: August Janseni

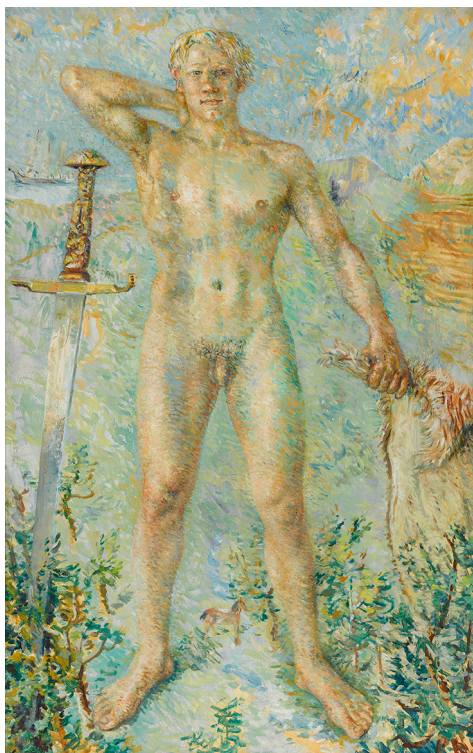

Oskar Kallis. Kalevipoeg. Pastell paberil, 1912–1913.
Eesti Kunstimuuseum

„Luigejaht (Kalevi pojad kive heitmas)“ (1914–1916). Arusaama Kalevipoja alasti kujutamise sobilikkusest muutis Adamson-Ericu 1936. aasta maal „Noor Kalevipoeg“. 20. sajandi maailmasõdade vahelisel perioodil omandas Kalevipoeg uue, ühtlasi ootuspärase, võimsa rahvusliku sümboli staatuse. Adamson-Ericu noore ja hakkaja Kalevipoja keha on aga hoopis teistsugune. Ta on treenitud ja sportlik, mitte nagu Köleri maalilt tuttav 19. sajandi lõpu akadeemilise kunsti ideaale jälgiv jumalusesarnane atleetvõimleja. Tal pole ka voogavaid kuldseid lokke nagu Oskar Kallise juugendlikul Kalevipojal. Selle asemel näeme 1930. aastate lühikest blondi poisipead. Vaid kaks varasemast tuntud ikonograafilist elementi on samaks jäänud: mõõk ja

karusnahk. Kui pealkirja ei oleks, ei pruugiks vaataja arugi saada, et tegu on Eesti rahvuskangelasega.

Teos on maalitud kaks aastat pärast Konstantin Pätsi autoritaarse valitsuse võimule saamist ja Adamson-Ericu „Noor Kalevipoeg“ kujutab eesti mehe idealiseeritud arhetüüpi. Kui Kallis kujutas Kalevipoega erootiliselt, kuid täies rõivas, paljastab Adamson-Ericu kangelane häbenematult kogu oma keha. Ta teab, et vaatad teda ja naudib tähelepanu. Ta pole üksnes rahvussümbol, vaid kehastab

Adamson-Eric. Noor Kalevipoeg. Õli lõuendil, 1936. Eesti Kunstimuuseum

ka teatavat esteetilist meheideaali, mille poole noored eesti mehed peaksid püüdlema. Müütilise tegelasena on Kalevipojal võime kätkeada väga mitmesuguseid tähendusi. 1930. aastate vaataja võib Kalevipojas hinnata teatavaid valgele rassile omaseid jooni, näiteks paistab silma eriline „põhjamaine“ füüsis, mis erineb märgatavalt Köleri maalil kujutatust. Teine võib temas näha aga jõulist, paeluvalt erotiseeritud karvutu kehaga nooruslikku meest. Mõne vaataja jaoks ei ole taolised rassilised ja esteetilised eelistused omavahel sugugi vastuolus.

1938. aastal maalis Adamson-Eric veel ühe portree, mille pealkiri on lihtsalt „Meesakt“ ja mis on teatud mõttes justkui „Noore Kalevipoja“ peegelpilt. Hilisemal maalil kõrgub rammestunud mehekeha üle lõuendi. Kui Kalevi-poeg seisab kindlalt ja tugevalt paigal ja temas on teatavat jäikust ning jässakust, siis teine figuur on nõtkes ja pehme.

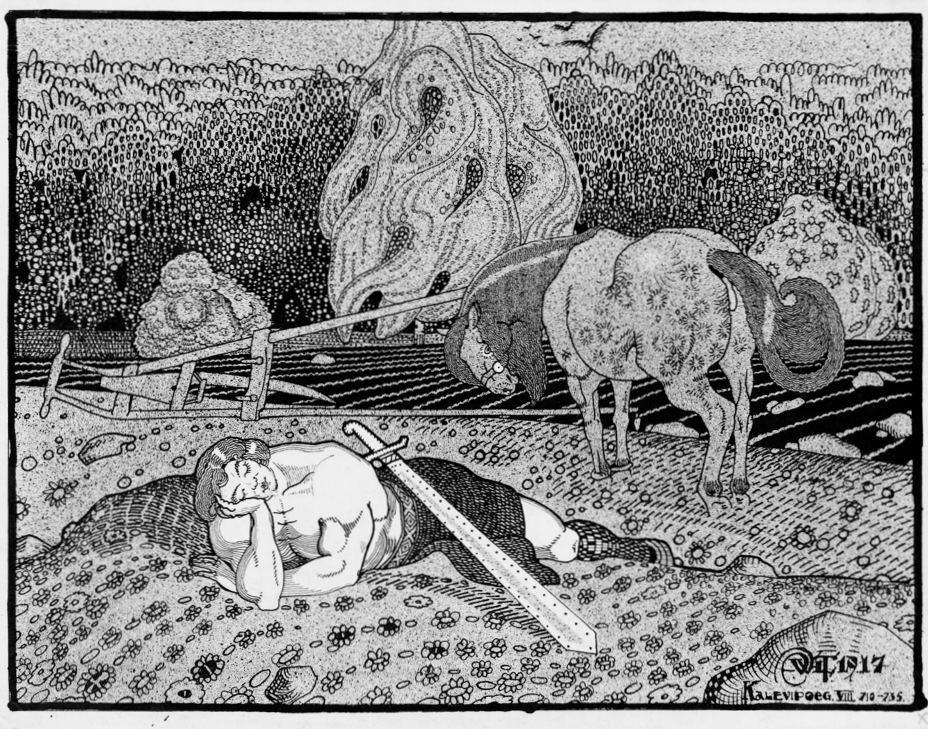
Adamson-Eric. Meesakt. Õli, masoniit, 1938.
Eesti Kunstimuuseum

Kui vaadata neid kahte 1930. aastatel Adamson-Ericu maalitud meest kõrvuti, paistab vähemalt kväärile vaatajale nende homoerootilisus selgelt silma. Kuidas oli aga võimalik autoritaarse režiimi tingimustes luua niisuguseid pilte, mis 21. sajandi vaatajale nii ilmselgelt kväärid näivad? Kas Kalevipoja motiiv oli kunstniku teadlik ja strateegiline valik, mis lubas riigi valvsa pilgu all meesakte maalida?

Samas on oluline silmas pidada, et Adamson-Eric kujutas toona viljakale Eesti kultuurile viidates korduvalt naisakte kevade, suve ja sügise allegooriana. Sidudes naised külluse ja saagikuse teemaga, kinnistas tema triptühhon patriarhaalset ja heteronormatiivset ideed naisest kui rahvuse bioloogilisest edasikandjast. Mehelik ja kindlameelne Kalevipoeg ei ole üksnes idealiseeritud sõjamehe ja rahvuse kaitsja kuju, vaid sobitub vajaduse korral ka kunstiajaloo n-ö allegoorilise akti kategoorias naisakti kõrval heteroseksuaalseks meespooleks, kus mõlemad on jõuliselt üldistatud pelgaks mees- ja naissoo representatsiooniks. Ja just seetõttu ongi Kalevipoeg ka homoerootiline. Tema teatav iseloomutus, fantaasiat ja ideaale kehastav roll lausa kutsub kvääri vaatajat oma ihasid Kalevipojale suunama.

1930. aastatel muutusid mittemidagiütlevalt deklaratiivsed viited kreeka ja rooma antiikkultuurile jälle aktuaalseks, kuna neis nähti korra ja vaoshoituse sümbolit, mis erines selgelt 1920. aastate sõjajärgsest geomeetrilisest abstraktsioonist ja ebamaisest sürrealismist. Ka Adamson-Eric ei jäänud rühikaid eesti akte kujutades niisugusest kunstilisest väljendusviisist puutumata. Kuigi Kalevipoega kujutati sageli eesti rahva sümbolina, kasutasid kunstnikud tema keha ka selleks, et heita kriitiline pilk soonormidele ja kujutleda uut ning vabamat tulevikku.

1917. aastal lõi toona 19-aastane Eduard Wiiralt just ühe niisuguse Kalevipoja. Tema versioon kujutab lillelist rahvuskangelast, kelle ühetaoliselt hall maailm on siiski elu täis. Kivisel maastikul tärkavad õrnad õied. Ader on piiriks musta künnimaa ja elujõust pulbitsevate kraaviäärte vahel. Taustal kõrguvad kaks ebamäära orgaanilist vormi – on need rändrahnud? Nende vahel seisab nõtkes kask, mille lehed moodustavad dünaamilise, tuules voogava vormi. Kõige ebamäärasem on aga taevas. Kas Wiiralt tahtis kujutada küngastel

Eduard Wiiralt. Kalevipoeg puhkamas. Tušš, 1917.

Ėesti Kunstimuuseum

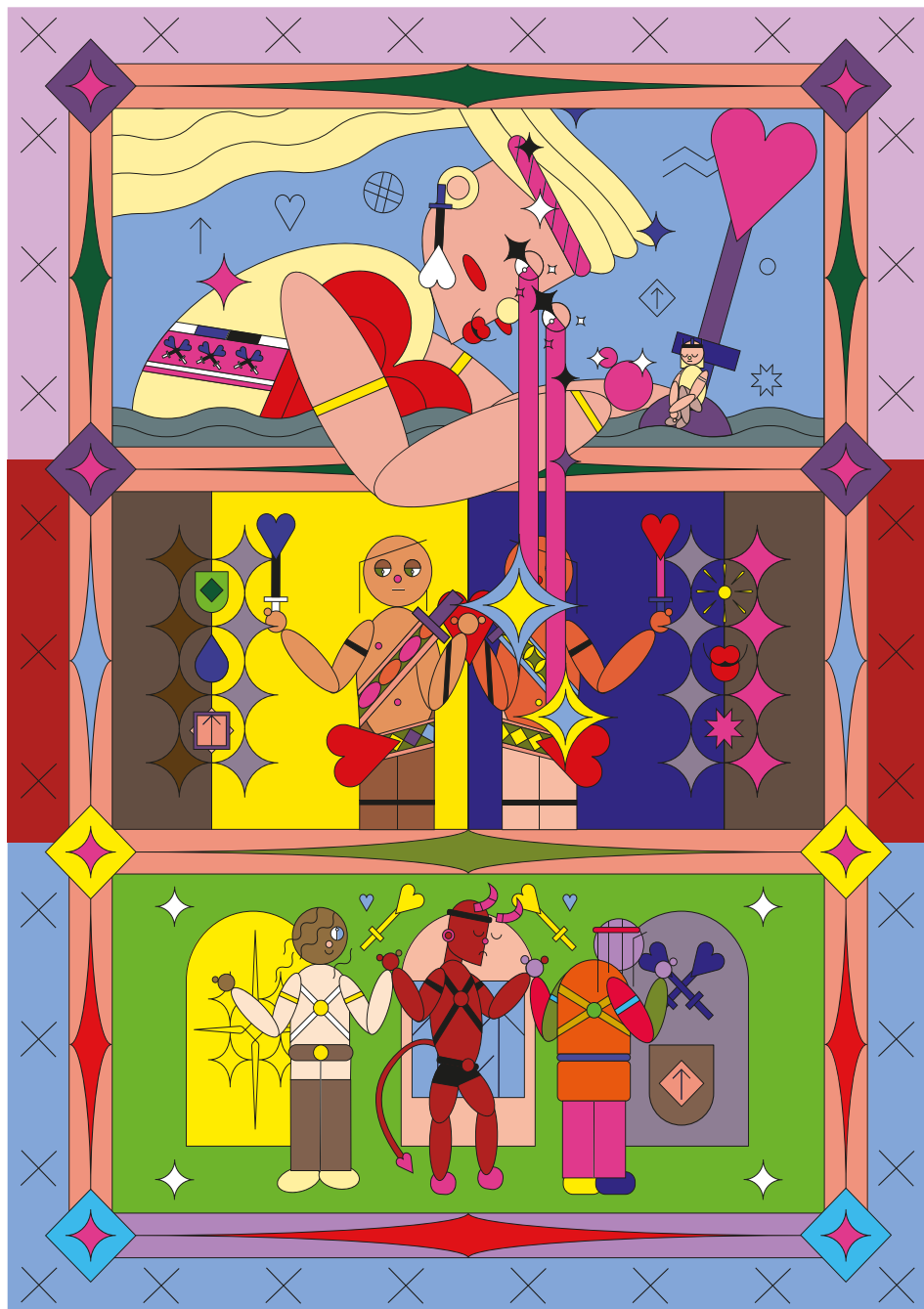
lõputuna kulgevad metsa? Või tõmbas ta ette hoopis ähvardavad tormipilved, mille eest püüavad linnud pildi ülaservas agaralt põgeneda? Miks on hobuse tähnid nii sarnased kividel oleva mustriga? Wiiralti joonistus vallandab rohkem küsimusi, kui annab vastuseid, kuid samas näib see oma ebamäärasusest ka mõnu tundvat. Milles mul aga mingit kahtlust ei ole: see Kalevipoja keha on ilmselgelt kväär.

Wiiralti uinunud, särgita Kalevipoeg pöörab oma trimmis ülakeha vaataja poole, et saaksime imetleda tema prinke lihaseid. Oma laiade õlgade ning jämedate kaela ja õlgu ühendavate trapetslihastega näeb ta välja nagu atleetvõimleja, kelle rinnakorvi katab tihke lihastik. Ometi on Kalevipoja nagu pehme ja õrn, mitte aga nurgeline ja karm. Tema pikad ripsmed ja pruntis huuled on pigem

stereotüüpselt naiselikud kui mehelikud. Isegi tema soeng on pigem androgüünne. Lihaseline *femme* Kalevipoeg on ka ilmselgelt erutunud. Tema pika raudmõõga falliline sümbolism toob taas selgelt esile pildi erootilisuse. Tema rahulik uni heidab ümbritsevale maastikule uneleva kvääri igatsuse varju. See joonistus Kalevipojast kinnistab kvääri iha ja olemise Eesti maakohtade müütilisele maastikule.

Pildi paremasse alumisse nurka on Wiiralt kirjutanud „KALEVIPOEG VIII 710–735“, mis viitab eepose konkreetsele lõigule. Nendes 25 reas päästab Kalevipoeg oma hobuse ja heidab maha puhkama. Oluline on see, et Wiiralt lõpetab viite 735. värsireaga ega soovi oma joonistust seostada järgmise lõiguga, mis kirjeldab Kalevipoja vägivaldset unenägu ja ennustab, kuidas hundid tema hobuse tapavad. Selle asemel otsustas Wiiralt vägivalla kõrvale heita ja keskenduda loo kosutavale poolele. Esimese maailmasõja ajal joonistatud androgüünne Kalevipoeg on küll piisavalt tugev, et võitlusse asuda ja võita, kuid sellegipoolest otsustab ta puhata. Wiiralti nägemus Kalevipojast keskendub sõjavastase kangelase kuju loomisele, olles sellisena teravas vastuolus sõda ja lahinguid kujutavate piltidega, mis omandasid peagi sündiva Eesti Vabariigi alguses sümboolse väärtuse.

Oma õilmitsevas uneluses unistab Kalevipoeg uuest, vägivallata tulevikust. Kväär dünaamika ei avaldu siin mitte niivõrd vaataja ja peategelase vahele tõusva seksualiseeritud igatsuse, vaid loova ja fantaasiaküllase maailma kujutamise kaudu. Sada aastat hiljem jätkas Roven Jõekäär samalaadse spekulatiivse projektiga, soovides kujutada kvääri ja soorolle painutava Kalevipoja maailma. Jõekäär „*Queer Kalevipoeg*“ (2021) on leidnud väljundi nii digitaalsel lapitekil kui ka harilikel sokkidel. Projekti eri väljendusi ühendab omavahel meetod — ühiselt värvitakse ja luuakse eepose uus kväär ja

Roven Jõekäär. Fragment „Queer Kalevipojast“ 2020–2022. Autori loal

koosloomelistel narratiividel põhinev tõlgendus. Pealtnäha lihtne disain avab lähemal vaatlusel aina uusi kihte. Mõned tegelased vehivad südamekujuliste mõõkadega, mõnel mõõgal ei olegi vahedat tera ja nii heidetakse võimalik vägivald kõrvale. Lapiteki „lappidel“ on näha, kuidas tegelased armuvad, väljendavad ängi ja armukadedust, valutavad oma murtud südant, kardavad ja siiski ka rõõmustavad. Tänapäeva kunstnikud lisavad lapitekile uusi värvikombinatsioone ja eesti rahvapärimust või, nagu Jõekäär seda ise nimetas, loovad „kollektiivset neofolkloori“, mis ei jää ka pelgalt valge inimese pärusmaaks. „*Queer Kalevipojas*“ on ka tumedanahalisi tegelasi. Nii ei spekulööri „*Queer Kalevipoeg*“ ainult selle üle, milline võiks kvääri tulevik Eestis välja näha, vaid teeb nähtavaks ka inimesed, kes on sellises Eestis juba oma koha leidnud.

Loomisloona on „Kalevipoeg“ idealiseeritud mehelikkuse fundamentaalne osa ja seega on Kalevipoeg olulise tähtsusega tegelane Eesti kultuuriloos kvääride meeste ja geidevahelise iha visualiseerimisel. Tema imposantne kuju võtab mitmesuguseid vorme, alates lihaselisest antiikkangelasest või metsas luusivast võrgutajast kuni androgüüni ja isegi tumedanahaliste kvääride rõõmu tiivustajani. Kalevipoeg ei ole niisiis üksnes pelgalt ihaldamise ja igatsemise objekt, vaid võimaldab kujutleda ka Eesti kväärikogukonnale terendavat uutmoodi tulevikku.

Tõlkinud Keiu Krikmann

Kväärid kunstnikupaarid

Rebeka Põldsam, Kai Stahl

Eesti kultuurilugu tunneb paljusid abielupaare ja sõpruskondi, kelle tutvus algas õpingute ajal Pallasel ja Tartu ülikoolis. Kui varem on kunstiajaloolased ühe või teise kunstniku võimaliku homoseksuaalsuse üle spekulleerinud, analüüsides nende kujutatud motiive, siis hiljuti on leitud jälgi kahe kunstnikupaari vastastikusest poolehoiust. Need on Karl Pärsimägi (snd Võrumaal Antsla vallas Oe külas 1902, srn Auschwitzis 1942) ja Eduard Timbermann (snd Tallinnas 1905, srn Viljandis 1935) ning Karin Luts (snd Viljandimaal Riidaja vallas ja külas 1904, srn Stockholmis 1993) ja Natalie Mei (Mey, snd Kuramaal (Lätis) Liepājas 1900, srn Tallinnas 1975).

Karl ja Eduard

Eduard Timbermann. Meestüübid. Sõjoonistus, 1928. Eesti Kunstimuuseum

Karl Pärsimäe pärlitega autoportree (1935) torkab silma kunstniku erilisel julge või provokatiivse eneserepresentatsiooniga. Mõistatuslikult lummas teos on saanud eesti kunsti klassikaks ning sundinud vaatajaid juba pikka aega küsima, millele viitavad pärlid alasti ülakehaga kunstniku kaelas. 2021. aastal Liis Pählapuu kureeritud näitusel „Talomuro“ eksponeeriti esimest korda Timbermanni ja Pärsimäe kaksikportreed

Eduard Timbermann, Lydia Nirk ja Karl Pärsimägi reisil. Foto, 1934. *Eesti Kunstimuuseum*

ja Timbermanni meesakte ning küsiti, milline võis olla suhe kahe mehe vahel, kes käisid 1928. aastal koos Petseris maalimas. Timbermanni sõejoonistusel kunstnike näoga mehed peaaegu suudlevad ning Pärsimäe ühel maalil on erilise soojusega jäädvustatud hetk nende ühiselt Petseri reisilt: Eduard Timbermann istub Petseri külalistemaja voodil ja seinal kuivavad Pärsimäe

kloostrivaated. Midagi täpsemat nende suhte kohta aga teada pole. Timbermann suri 29-aastaselt tiisikuse komplikatsioonidesse oma kodulinna Viljandis ja Pärsimägi sõitis 1937. aastal Pariisi, kust Gestapo ta 1942. aastal segastel asjaoludel Auschwitzis surma saatis. Kas põhjuseks võis olla Pärsimäe homoseksuaalsus või sattus ta laagrisse lihtsalt kahtlase välismaalasena, pole teada.

Karin ja Natalie

2013. aastal leidis kunstnikest õdede Meide elu ja loomingu uurimisele spetsialiseerunud Kai Stahl Eesti Kirjandusloolisest Arhiivist Karin Lutsu ühe seni tähelepanuta jäänud kirjade kausta, mille ta oli enne 1944. aastal Rootsi põgenemist muuseumisse hoiule andnud. Kaustas olid Natalie Mei kirjad Karin Lutsule aastatest 1923–1928. Poolehoiuavaldustest tulvil ja joonistustega illustreeritud humoorikatest kirjadest

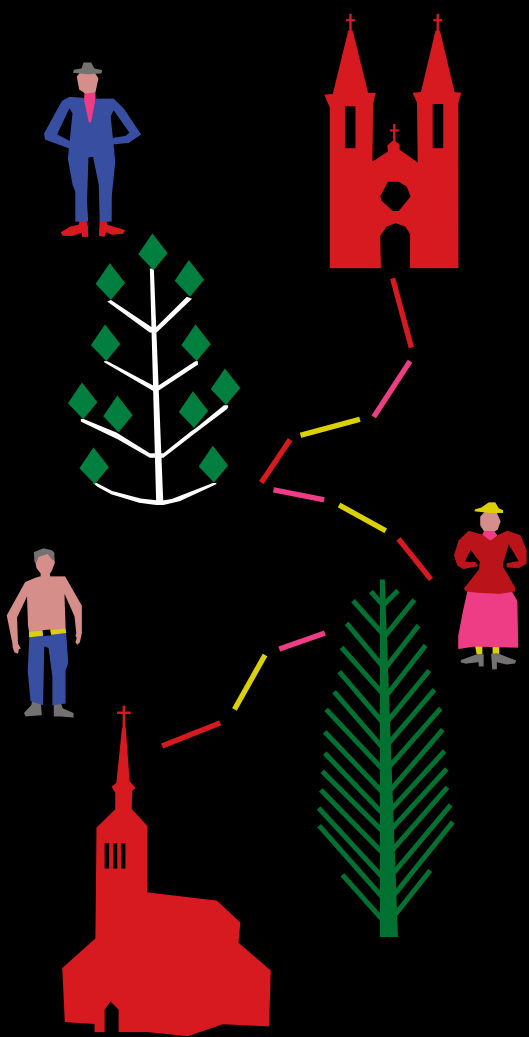
selgub, et noored naised reisisid koos, veetsid 1926. aasta jõulud kahekesi Meide kodus ja olid teineteisele kunstnikena toeks. Mei väljendas mõnikord kurbust, et ta pole mees, kes võiks Lutsuga abielluda ja talle tagada kõik mugavused ja vajamineva. Mõnel aastal aga polnud kummalgi suuremateks ühisettevõtmisteks raha. Lisaks on kaustas Mei *alter ego* Hans Kunerti luulevormis kirjutatud kogumik „59 kirja Kaale“, ajaleheväljalõigetest tehtud kollaažitehnikas draamateos „Proua Irma“ ja viide, et Luts kirjutas Meile vähemalt ühel korral Leo varjunime all. 1944. aastal abiellus Karin Luts päev enne Rootsi põgenemist keeleteadlase Peeter Arumaaga. Noorpaari ärasaatmispidu toimus Natalie ja Lydia Mei kodus Nõmmel.

Natalie Mey ja Karin Luts. Foto, 1920. aastad.
Eesti Kunstimuuseum

Karin Luts. Leirilapsed. Õli lõuendil, 1936.
Tartu Kunstimuuseum

Kväärid lood Tallinna avalikes salapaikades

Rebeka Põldsam

Mitmekesist seksuaalkultuuri seostatakse enamasti linna-kultuuriga ja Eestiski on säilinud kõige enam ja erinevamaid lugusid just Tallinnast. Selles peatükis heidan pilgu sõdadevahelise Eesti ajakirjandusse, et vaadata, mida räägiti 1920.–1930. aastatel Tallinna kvääridest: naistest, meestest ja teistest, kes polnud heteroseksuaalsed või tänapäeva mõistes paiksoolised.

Ajakirjandus kajastab kõike, mis on parasjagu aktuaalne ning lugejad saavad selle põhjal otsustada, mis on neile huvitav või vastumeelne. Ent kuidas tekivad kohad, kus tehakse salajasi ja kahtlaseks peetavaid asju, millest ometi peaaegu kõik midagi teavad? 20. sajandi kahe maailmasõja vahelise perioodi Eestis elanud kvääride inimeste kohta saabki väikse vaevaga ja kõige tulemuslikumalt teadmisi, lugedes vanu ajalehti, millest suur osa on digiteeritud ja internetis üleval. Peale ajalehtede ja ajakirjade võib tutvuda tolle aja teaduskirjandusega või minna rahvusarhiivi, kust saab konkreetsete isikute kohta veel rohkem teada.

Ajades mineviku geide, lesbide, kvääride, ristiriietujate või trans-inimeste jälgi, tuleb arvestada, et enne Teist maailmasõda neid sõnu veel ei tuntud: veel ei räägitud ka seksuaalvähemustest, LGBT inimestest ega kvääridest (üldnimetaja teadlikult heteronormatiivsuse trotsijate kohta), vaid hoopis „homoseksualistidest“, „naismeestest“, „mees-naistest“, „androgiinidest“ ja mõnikord kasutati eufemistlikku koondnimetust „niisugused“. Homoseksuaalsuse ja

heteroseksuaalsuse mõisted pakkus 1868. aastal välja Austria-Ungari literaat Karl Maria Kertbeny, ent tänapäevase sisu omandasid need sõnad 20. sajandi keskpaigas.

Sõdadevahelisel perioodil olid niisiis kõik need inimesed, kelle elu erines heteronormatiivsest elust, veel ühiskondlikult rangelt kategoriseerimata — mõned suhtusid neisse „kummalistesse“ kvääridesse mõistvamalt, teised pidasid pisipetist ja ristiriietujat ühesugusteks kurjategijateks. Allpool peatun tolle aja Eesti ajakirjanduses ilmunud katkenditel, kus väga harva ja lühidalt kirjeldati kvääride suhete ja avaliku ruumi ristteid Tallinnas, kõneldi Tereese lossis peetud pidudest ja homofoobsetest vaenukuritegudest. Need lood on praegusaegsele lugejale tuntavalt kväärid. Aga kui palju on neis ja kauges ajas seda, mis jääbki lõplikult hämaraks?

Lantimine Tallinnas

Kaarli puiesteel ja Jaani kiriku ümbruses liiguvad vargsil sammul pelglikud, piiluvad varjud, sageli äreva ja kiire kõnnakuga noored, aga ka vanemad mehed, isegi tudisevad hallipealised vanakesed. [---] Need on inimesed, kes otsivad armastust omasugustelt olevustelt, st mehed, kes ei salli naisi, vaid otsivad mehi, ja ümberpöörduvalt — naised, keda ei huvita mehed, ühe sõnaga — „niisugused“, või nagu neid nimetatakse teaduslikus keeles — homoseksualistid. Loodus, see saladusline ürgjõud, on loonud neile isesugused kalduvused, mida nimetatakse seltskonnas ebaloolumikkudeks. [---] Eksib see, kes arvab, et siin on tegemist seltskonna jätistega [ühiskonna heidikud ja põlualused tänapäeva mõistes — toim.]. Ei! Moodsas riuetuses, intelligentse näoga, nad liginevad oma „äravalitule“ [---].

See lõik on pärit 1932. aasta naljalehest Uus Kosjaleht, kus ilmus paari aasta jooksul mitu seksiteemalist lugu,

Riisime niitüd, mille poolest nad siis erinewad teistest harilikustest surelikkudest maies elus?

Teatakse tõendada, et neil olewat üldjoones naiselik õrnus niisugasti välismuses kui ka iseloomus, paenduwad plasfilsed liigutused, ärew kõnnak, erilise alandlikkus ja sobitus teistega, wahest ka kaffendilised lausjed kõnes. Nad ise tundwat tüksteist nagu mingil loomusunnil. Nähes tüksteist esmaordjelt, nad aimawad kõhe esimest pilguist, kellega on tegemist — kas omasugusega või mitte. Kuid sellejuures nad pole tärgelti weel nii julged, et sõandaks awalbada teisele oma soowe, mis tawaliselt sünnib alles siis, kui sõprus wastastikku juba sõlmitud ja antud wastaw nõusoleku märke ilmadega. Kuna nad kartuse mõjul, et neid wast tawatse ära ümbrustonna poolt, on pea alati hingelises ühilduses ning kogu eluaeg alalises kartuses, siis loomulikult nad ei või olla ünnagi õnnelikud.

Pealinna õiseid varjukülg.
Mida võid näha Vabaduspuiestel.
Uus Kosjaleht nr 3,
1932

sealhulgas inimkaubandusest ja prostitutsioonist, aga ka alastikultuurist ja (peamiselt meeste) homoseksuaalsusest. Huumorilehele iseloomulikult käsitleti neid tookord tõesti uudseid teemapüstitusi sensatsioonilises võtmes, nii et ei võinud kindel olla, kui palju on need lood tõesed ja kui palju on neist väljamõeldis, kui tahes detailsed ja tõetruud raporteeritud kirjeldused ka ei paista. Nii nagu tuntud seksiootjaid nimetati ajalehes nende poliitiliste hüüdnimedega, samamoodi tutvustati homoseksuaalseid inimesi vaid kaudselt, andes mõista, et neid leidub nii parlamendis, advokatuuris, vaimulikkonnas, sõjaväes kui ka ärimaeste seas. Selle põhjal jõuti järeldusele, et homoseksuaalsus on „seltskondlik nähtus, mis on tavaline kõigis haritud maades“.

Viibides pikemat aega puiestee pimeduses, võime märgata, kuidas sünnib „kohtamine“. Näiteks ligineb teatud kõnnakuga mõni noormees, seisatab vahetevahel ja vaatab teraselt pimedusse. Seda märgates astub talle vastu „noolija“, vaatab tulijale uurivalt näkku ja läheb siis mööda pealtnäha külma, ükskõikse näoga. Kõhe juure minna ja esineda oma ettepanekuga on ju kardetav — võib kergesti kukkuda sisse. Sellepärast on tarvis kõrvaldada kõik takistused, veenduda, et on kahtlemata tegemist omasarnasega, ning püüda kinni

võõralt vastav signaal nõusolekuks. Tulija seisab liikumatult, ükskõikne ilme näol, nagu ei näeks ega aimaks ta midagi. „Noolija“ pöördub ümber, möödudes uuesti seisjast, teeb seda isegi mitmel korral, oodates kärsitult signaali. Viimaks ometi tuksatab seisja näol vaevaltmärgatav naeratus, juba nagu midagi ütleb. See julgustab „noolijat“. Algas on tehtud. [---] Ta seisatab, öeldes mõne iganenud väljenduse ilma, hilise aja või mõne tühise asja kohta. Seega on jutulõng käes. Peagi suundutakse nagu kogemata „asja“ juure. Öeldakse poolsosinal ainult „niisugustele“ arusaadavad sõnad, seisja kõhkleb pisut, viimaks aga nõustub ja nüüd eemalduvad mõlemad Vabadusplatsilt nagu vanad sõbrad kunagi, kadudes ähmjalt valgustatud tänavate rägastikku.

Mida neist kahest spordireportaaži meenutavast vaatlusest siis välja lugeda? Et mehi otsivad mehed kohtusid Tallinna Jaani kiriku esisel alleel. „Lantimiskoht“ oli linnas hästi teada, seal kõnniti eesmärgiga leida endale seksipartner: kui pilkudega sai selgeks, et leitud on sama huviga mees, tehti juttu ning mindi sobivat kohta otsima. Küllap oli artikkel heaks reklaamiks meestele, kes ei teadnud, kust endale meest leida, ja hoiatuseks teistele, kes meest ei otsinud. Kui lugeda artikleid täispikkuses, selgub, et Tallinna kesklinnas käis vilgas seksikaubandus: Kaarli puiestee, Vabaduse väljaku allee Jaani kiriku ees, Dunkri tänav, Viru tänav, Uus tänav, Paks Margareeta ja Rannavärava mägi, Valli vahe ja Musumägi olid kohad, kus toimus pärast keskööd aktiivne „kehaturg“ — ühiskonna kombluspiiride ületamise orgia. Tähelepanuväärne on see, et ajakirjanduslike allikate põhjal kogunesid Tallinna lantimisaladel ka „niisugused“ naised — meesteriideid kandvad naised, mis on üpris haruldane, sest lantimiskultuuri on peetud meestele ainuomaseks riskikäitumiseks, kuna avalik ruum on ajalooliselt olnud

Adolf Purve. Vaade Tallinna Vabaduse väljakult Kaarli puistee suunas. Foto, 1930. aastad. Eesti Ajaloomuuseum SA, AM N 5976

Adolf Purve. Vaade Viru tänava eesvärava tornidele. Eesti Ajaloomuuseum SA, AM N 5959

SÄÄRSAAPAIŠ MEESNAINE JA TA ARMUKE.

Tallinnas on jelliseid mees-naisi õige mitmeid. Enamikus on nad juureks nuhtluseks politseile, sest muude ebaloomulikkude tungide tõttu omavad kalburusi.

kuritegevuseks.

Pealinna filmapaistuvamaid tüüpe jellest alalt on *Sinaida B.*, kes kannab järjekindlalt meeste riideid ja viimisel ajal jääršaapaid. Sinaida ei armasta mitte ainult mehe välimust, vaid eelistab ka mehe tööd. Ta on tegutsenud

maalarina ja motoristina,

pidades seal kõrvale lastamatult „näpuametit“, mille eest mitmed forrad istunud lükkude-riivide taga.

Nagu mees kunagi, peab Sinaida

armusest,

felleks on registreeritud avalik naine *Olga S.* Tihti võib jeda paari õhtundidel näha Viru uulitsal — jalutamas ja ... armatsemas...

meeste päralt. Samas, nagu selgub 1932. aasta ajalehe Tallinna Post ilmunud loo väljalõikest, sattusid mõned naised lantimisaladele osaliselt sellepärast, et nende töö oli seksi müümine. Homoseksuaalsetest naistest räägitigi sõdadevahelises ajakirjanduses peaaegu ainult seksitöö kontekstis, et rõhutada lesbilisuse ühiskondlikku marginaalsust.

Looduse sunnil tunneb harilik inimene tõsist armastust ainult teise soo vastu. Kuid kõik inimesed ei ole harilikud, ja paljud, kes algul harilikud, kalduvad oma eluteel ikka kaugemale ja kaugemale loomulikust

rajast. Meil, nagu igalpool mujalgi, on mehi, kes suguliselt loomuvastaselt läbikäivad ainult meestega, ja pealinnas on neid võrdlemisi väga palju, kuid on ka [palju] naisi, [---] kes naisi armastavad, küll kõrgemais, küll alamais kihtides, eriti rohkesti aga avalikkude naiste seas. Tekivad vahekorrad, kus üks alati „tugevamat“ poolt mängib, armastaja on, teine aga ainult armuke, kes oma „kallimas“ kaitsjat, oma „meest“ näeb. Tallinna tänavnaiste seas on isegi neid, kes alati tugevama poolena esinevad, kes valivad oma armukesi

Säärsaapais meesnaine ja tema armuke. Väljalõige ajalehest Tallinna Post 28. VIII 1932

teiste tänavnaiste keskelt, ja nendega kauemat ehk lühemat aega armuühendust peavad. Mõned neist on niivõrd üldiselt tuntud, et paljud naised, kes ise naisarmastuse kalduvustega, nende poole pööravad, enda armastust pakkudes.

Rahvaleht 6. XII 1924

Poliitika ja seaduste vahel

Retoorika, millega toonased ajakirjanikud kvääridest rääkisid, kõlab kord mõnevõrra ambivalentse ja sobivat tooni otsivana, siis jälle terava ja hirmutavana. Intiimelu normide kehtestamine kujunes iseseisvunud Eesti ühiskonnale poliitiliselt väga oluliseks küsimuseks, mis nagu 21. sajandilgi suunas Eesti sotsiaalset ja poliitilist orientatsiooni ning positsiooni rahvusvahelistes suhetes. Avalik kibe diskussioon käis Vene imperialismile ja Lääne-Euroopa dekadentsile vastanduvate rahvuslaste ja lääne progressimeelsete sotsiaaldemokraatlike liberaalide vahel. Näiteks kirjutati 1920. aastate keskel paljud seadused revolutsioonilise Nõukogude Venemaa ja Weimari vabariigi (demokraatliku Saksamaa) sotsialistide eeskujul ning toetudes teadusele, sealhulgas dekriminaliseeriti homoseksuaalsus ja abort. Rahvuslased aga nägid igas reproduktiivsurvet kahandavas nähtuses pikka huvide varju, mida heitis endine koloniseerija Venemaa, mis parasjagu oli Nõukogude Venemaa ja kus enne Stalini võimuletulekut 1924. aastal kehtisid hoopis seksuaalliberaalsed seadused.

Et Eestis jõustus homoseksuaalsuse dekriminaliseerimine 1935. aastal, sobib homoseksuaalsete juhusuhete tekkimise kujutlemiseks hästi Dome Karukoski 2017. aasta film „Tom of Finland“, mis kujutab küll alles Teise maailmasõja järgset „lantimist“ Helsingis, kuid sõdadevahelises Tallinnas toimus

see tõenäoliselt enam-vähem sarnaselt. Karukoski filmis näidatakse põhjamaise juhuseksi otsimise äärmuslikke väli-tingimusi: külm, rõskus, pidev oht politseile vahele jääda või sattuda mõne kahtlase tüübi otsa, kes on kas pahatahtlik, kolleeg, õe peigmees või sugulane. Võimudele vahelejäämisel tuli läbida groteskne kohtumeditiiniline läbivaatus, mille järel võis sattuda koguni kaheks aastaks vangi. Kui inimene oli sellisest kadalipust läbi käinud, sai temast endine vang ja ta muutus ühiskonnas veelgi marginaalsemaks. Nagu Andreas Kalkun on välja toonud, oli üheks homo-seksuaalsuse dekriminaliseerimise pooltargumendiks asjaolu, et selle paragrahvi abil pandi toime liiga palju väljapressimisi. Lugesdes neid artiklinäiteid, võib vaid ette kujutada, missuguseid meeleseisundeid võis pidev seksuaaleluga salatsemise ja üsna ebakindla avaliku kujutise vahel balansseerimine tekitada, missuguseid isiksuseomadusi eeldada.

Tulin ühel soojal õhtul kinost ja lonkisin aeglaselt koju. Elasin siis Paldiski maanteel. Kaarli puiesteel panin tähele, et keegi mind jälgib [jälitab — toim.]. See oli paks soliidse välimusega härra. Arvasin alul, et eksin. Aga ei eksinud; tegin meelega väikseid ringe tänavail, paks härra püsis aga endiselt mu kannul. Taipasin, et mind jälgib jälle üks „nendest“. Kõndisin oma korterist mööda, ei tahtnud näidata, kus elan. Härra püsis veel ikka mu kannul. Kiirendas viimaks käiku, nagu oleks mingile otsusele jõudnud, astus mu kõrvale, pakkus suitsu ja tegi juttu. [---] Küsis, kus ma elan. Näitasin käega: „Seal, Seevaldi taga!“ Ka tema ütles enese sealpool elavat. Kõndisime mõlemad vapralt edasi. Sain väga hästi aru, et ka tema „seal“ ei elanud. Ta püüdis teada saada, kes olen ja missugune on mu aineiline seisukord. Kuuldes, et olen vaenelaps ja väikesepalgaline õpipoiss, kes end ise elust peab läbi lööma, muutus ta kaastundlikuks. Lubas mind igati

aidata ja toetada. [--] Sellise jutuga muutus ta juba kodu-semaks ja usaldavamaks. Poetas koguni oma libava käe mu kaenla alla. Teisel pool Paldiski maantee viadukti seisis politseipost. Teda nähes hārra tõmbas järsult käe mu kaenla alt ja kargas paar sammu eemale. Ta kohmetus oli sedavõrd naljakas, et pidin naerma pahvatama. Politseipostist mööda jõudnud, võttis ta uuesti mind käevangu. Jõudsimel Seevaldist mööda. Tema palus, kas ma ei tuleks veidi metsa jalutama. Läksimegi metsa. Kui tulime tagasi, andis ta mulle nelisada marka. Vabandas, et tal rohkem raha ühes ei ole. Hakkasime tagasi tulema. Tunnistasin, et ma sugugi seal ei ela, kus ma ennist ütlesin. Ka tema tunnistas häbelikult, et elab mujal.

See lugu pärineb kellegi tundmatu autori autobiograafiat ja väljamõeldisi ristavast artiklisarjast „Lilla õudus“, mis ilmus 1933. aasta sügisel Rahvalehes. Võrreldes teiste väljaannete tekstidega, mis on kirjutatud justkui kõrvaltvaataja pilgu läbi, kõlab siin homoseksuaalse mehe enda kogemus. Selles hääles on teatavat distantssi ja häbi — lugu on kirjutatud tagasisivaates. Huvitavat paralleellugu mineviku kahetsusest sai lugeda samuti 1933. aasta kevadel ja suvel Eesti Päevalehes ilmunud endise mõjuka kommunisti Voldemar Teppich-Kasemetsa järjejutust „Põrandaaluste juhi paljastusi“, milles oli juttu konspiratsioonist, Nõukogude Liidust ja põrandaalusest aatelagedusest. Teppich-Kasemetsa tekstis ei mainita küll ühtegi homoseksuaalset seika, kuid naiste ja meeste võrdsus võetakse korduvalt jutuks. Pole päris selge miks ilmusid sellised heteronormatiivsed ja ühekülgselt ühiskonnakorralduse alternatiive eitavad lood just siis, ent kahetsuse prisma kaudu võisid mõlemad autorid rääkida ühiskonna tabudest väga detailsetl.

„Lilla õuduse“ minategelane kahetseb oma kirjutamise ajaks ületatud ebanormaalsust, andes samas 14-osalises

Adolf Purve. Kadrioru kontsertaed. *Eesti Ajaloomuuseum SA, AM N 5949*

järjeutus mitmekülse ülevaate geide subkultuurist. Lisaks ülaltoodud ostu-müügi, vana-noore, vale-tõe vastandusterohele kirjeldusele annab „Lilla õudus“ veel teateid homoseksuaalsete meeste kohtumispaiakadest kodudes, aga ka Kadrioru baltisakslaste peenest kohvikust, samuti mainitakse korduvalt kultuuriklubi Must Roos Kompassi (nüüd Raua) tänaval, kus mehed tantsisid naisteriietes. Kompassi asumit on kirjeldatud kui tõelist mitmekesisuse ja vabaduse kantsi, mille juurde kuulusid nii sionistid, Pühtitsa abiklooster, kriminaalsed tulevahetused politseiga, purjus mereväelased kui ka spordiseltsid. Teiseks „Lilla õuduse“ peategelaseks kujunes niinimetatud lillade staap Tereese loss ehk Richard Valdaku kodu, kus peeti homoseksuaalsete meeste pidusid ja, kui mõni kaaslane rohkem meeldima hakkas, ka „pulmi“.

Richard Valdaku käänuline elu

Kuigi sõdadevahelisel perioodil ei kasutatud veel vaenukuriteo terminit, kiusasid täiskasvanud inimesed teisi täiskasvanuid muidugi samamoodi nagu nüüd. Kui palju ja kuidas kiusati seksuaalsuse või soolisuse pärast, pole teada, aga pisut aimu annab Richard Valdaku isiku uurimine. Richard Rudolf Valdak (1923. aastani Platsipeal) sündis 1891. aasta 29. märtsil Paasveres Virumaal ja suri 1969. aasta 26. detsembril Tallinnas. Pere ostis 1935. aastal Lillekülla Keemia tänavale maja, millest jäi Nõukogude ajal Valdakule vaid üks 13-ruutmeetiline korter. Naabrid tahtsid Valdaku 1950. aastatel välja tõsta, kuna ta ei lubanud maja remontida. Valdak kirjutas siis linnaosavalitsusele mitu omakäelist elulugu sisaldavat palvekirja, kus meeleheide seguneb vaimukusega: Valdak kirjeldab oma isa ja onu vaeste töölistena, kes pooldasid kommunismi ja osalesid 1905. aasta revolutsioonis, millega töölised üle Tsaari-Venemaa nõudsid miinimumpalka, kaheksatunniseid tööpäevi ja paremat sotsiaalkindlustust. Isa võttis 14-aastase Richardi kurikuulsaks saanud Uue Turu miitingule kaasa, kuhu koolid õpilasi ei lubanud, ja poiss sai tulevahetuses käest haavata. Valdak lisab neis kirjades, et kommunismimeelsus valmistanud talle „kodanlikul ajal“ kannatusi, aga nüüd harivat end vabal ajal marksistlik-leninistliku kirjandusega, et paremini kommunismi võidule kaasa aidata.

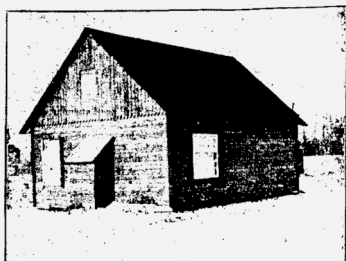
Õigeusu vaimulike kataloogi andmetel jäi Richard Valdakul keskharidus lõpetamata, aga 1927. aastal sooritas ta õigeusu vaimuliku kutseeksami ja läks teenima Vormsi saarele. Ajalehes Vaba Maa ilmus lugu, mille andmetel olnud Valdak enne preestriametisse asumist näitleja Tallinna Grand Marina revüüteatris. 1928. aastal siirdus ta rooma-katoliku kirikusse, mis oli populaarne poolakate ja

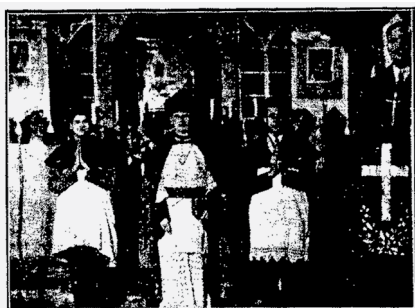
Tereese „lõuduskinganna“ rüüs.

„Tereese loss“ maatasa!

*Politsei
külaskäik
Endla tän. 59.*

Väike ja ilmetu on „loss“ väliselt.

Vaimulik talitus „Tereese“ koduses kirikus.

Väljalõiked 1933. aasta novembris ja detsembris Rahvalehes ilmunud artiklisarjast „Lilla õudus“ ja selle järellainest. „Lilla õuduse“ üheks peategelaseks oli Tereese ja tema kodu, kus peeti pidusid ja riietuti ümber kas naiste või vaimulike riietesse

leedulaste seas, aga eestlaste hulgas ülimalt marginaalne, ning rajas Haapsalus koguduse. 1930. aastal sattus noor preester Haapsalus laadakakluse, kus peksjat karistati vangistusega. Aasta hiljem lasti Richard Valdak katoliku preestri ametist lahti, kuna ta ei osanud katoliku liturgiat läbi viia. 1930. aasta lõpus läinud aga preester poolakast kojamehega tülli, kaevanud siseministeriumisse, et too olevat kommunist. Kojamees omakorda väitis, et pärast teenistuskeldu ja kirikurõivaste äravõtmist pidas Richard jõuluteenistust naiste öösärgis. Rahukohtu otsusega tõsteti Valdak Haapsalu ametikorterist välja ja ta kolis Tallinnasse tagasi.

1930. aastatel elas Richard Valdak Endla tänava hoovimajas, mille ta oli ise ehitanud ja mis asus tema vanemate kodu maja taga. Maja oli kirjelduste järgi üsna räämas,

samas ehitud kulla ja karra ning õigeusu ikoonide ja küünaldega. „Lilla õuduse“ järgi kutsuti selles seltskonnas kõiki mehi naisenimedega ning Valdakut tunti Tereesena, kes viis läbi laulatusteremooniaid meeste vahel. Tema juures ja teisteski kodudes peeti pidusid, kus mehed kehastusid parukaid ja kleite kandes tantsijannadeks ja lauljatarideks. Sarnase peokultuuri jälgi on rohkelt säilinud Berliinist, aga ka Riist.

Tereese lossi kirjeldati „Lilla õuduse“ loos täpse aadressiga, mispeale hakkas maja vastu huvi tundma ehitusinspeksioon ning kuna maja ei vastanud tuleohutusnõuetele ja Valdak oli ametnikke vängelt sõimanud, otsustas kohus maja 1934. aasta kevadel lammutada. Eialgu jäi maja püsti, sest samal suvel ilmus kriminaaluudistes lugu, kuidas ümbruskonna poisikesed olid maja terrassi katuse kividega katki loopinud ja paar päeva hiljem oli keegi ka Valdaku akna kiviga sisse visanud. 1935. aasta suvel oli Valdak koos emaga andnud kohtus valetunnistuse ja nad mõisteti kaheks aastaks vangi. 1937. aastal ilmus uudis, et Richard Valdaku uueks koduks oli korter lähedalasuvas Mooni tänava majas, kuid kohus oli ta hoopis Seevaldi vaimuhaiglasse saatnud. Sel ajal oli keegi Valdaku tuttav suure vihaga majja sisse murdunud, kroonlühtri õue visanud, riided puruks käristanud ja kõik segi pööranud, mille eest sissetungija vangistati.

Nii nagu nõukogudeaegne Tartu kurikuulus ja vastuoluline geimees Juhan Ojaste, hüüdnimega Esimees, paistis mitme allika põhjal silma äkilise iseloomuga, nõnda oli ka Richard Valdak mitmes mõttes ebatavaline ja võimudega pidevalt pahusis inimene, mistõttu temaga võis juhtuda rohkem sekeldusi kui teiste Tereese sõprade ja lossi püsikundedega, kes jäid vaoshoitumaks. Rohkem Valdakust tänapäeval teada ei olegi, aga neist

CENTRAL

Renate Müller
Hermann Thimig

Laupäevast, 17. veebr. s. a. alates

kuulsa komponisti **Franz Doelli** maailmakuulus

Käesoleval filmiteosel on samasugune edu, mis omal ajal

VIKTOR JA

Peaosades suurnäitlejad: **RENATE MÜLLER**, **FRITZ ODEMAR** ja

Ürgkoomiline, muusikasse ja laulu uppuv lugu ühest kogu maailma. See suurfilm on lähemate päevade

Tähelepanu! Majanduslikult raskete aegade
III k. — 20 s., II k. — 25

ajakirjanduses kajastatud juhtumitest aimub, miks püüdsid homoseksuaalsed ja trans-inimesed iga hinnaga avalikkuse tähelepanu eest kõrvale hoida, kasutades selleks küllap kõikvõimalikke vahendeid.

Kadunud aeg

Siin käsitletud lood on kõige selgemad kirjeldused tänapäeva mõistes geide, lesbide ja kvääride subkultuurist Tallinnas, mida sõdadevahelises Eesti ajakirjanduses on käsitletud. Lisaks ilmus aeg-ajalt lugusid, kus püüti selgitada, mis on homoseksuaalsus ja transsoolisus või kes ajaloos tuntud inimestest võis olla homoseksuaalne. Oluliseks suuna- näitajaks neis küsimustes oli Berliini seksuaalsuse uurimise kliiniku juht Magnus Hirschfeld, kelle rolli Eestis käsitleb pikemalt Andreas Kalkuni peatükk. Kuid ilmus ka lugusid, millest saab aimu, et portreteeritavad naised võisid olla paar, või mille põhjal võib oletada, et Eesti kinofännid teadsid kuulsate näitlejate Marlene Dietrichi ja Greta Garbo suhetest naistega. Ent täit kindlust need artiklid ei anna. Nii hoiti avalikke saladusi. Tagantjärele peab uurima hulka allikaid, et otsustada, kas kellelgi oli „niisugune“ suhe või mitte.

helioperett.

al suurfilmidel „Kongress tantsib“, „Havaii lill“ jne.

CENTRAL

A VIKTORIA

HERMANN THIMIG, ADOLF WOHLBRÜCK,
HILDA HILDEBRAND.

tütartlastest, kes jalga tõmbas mehepüksid ja ninapidi vedas
kõneaineks Tartus. **ÜLIHUVITAV EESKAVA LISA.**

ade tõttu piletihinnad tunduvad alandatud:
s., I k. — 30 s., rõdu — 40 s.

Sõdadevahelises Eestis oli üks populaarsemaid meelelahutusi kino. Eestis mängiti paljusid Euroopa menufilme, näiteks n-ö uue naiselikkuse kultuse toonud samanimelised filmid „Poisitar“ (1923 ja 1936). Suur menu oli ka muusikafilmil „Viktor ja Viktoria“ (1933), kus peaosatäitja Renate Müller mängis naist, kes mängib meest, kes mängib naist. *Vaba Sõna 17. II 1934*

Tänapäeva Tallinnas jääb geide lantimisalasid üha vähemaks. Viimane hoop lantimise kadumisele oli Lennusadama ja Noblessneri piirkonna väljaarendamine, mille käigus on pereelamud mere äärest avaliku ühisruumi enda alla hõivanud. Maailmas on populaarseteks lantimis-kohtadeks olnud tihti pargid, surnuaiad ja rannad, järjest turvalisemaks muutuvad seksiklubid ja spetsiaalselt tutvumiseks mõeldud internetirakendused. See sõdadevahelise Eesti ajakirjanduses ilmunud ohtude piire kompav perspektiiv kvääridele eludele on ainult killuke kvääriajaloost, millest võiksid palju rohkem rääkida elulood, kunst ja kirjandus, fotoalbumid ja kirjavahetused. Ent need on seni veel leidmata. Kas need lood on ikka veel peidus kuskil arhiivis või kellegi pööningul mõnes karbis või tuleks need hoopis välja mõelda?

A. Oinatski

Rebeka Põldsam, Vahur Aabrams

A. Oinatski (sünd Tartumaal 1906, suri Tallinnas 1979) kohta on Eesti ajalooainelises ajakirjanduses kirjutatud viimastel aastatel mitut puhku. Kordades rohkem kirjutati temast aga aastatel 1929–1934 Eesti (kõmu)lehtedes, kus teda tunti naiseliku noormehena, kes armastas kanda naiseriideid — sensatsioonilise „meesnaisena“, kes jäi ikka ja jälle vahele väikeste varguste ja pettustega. Arhiivimaterjalide põhjal võib öelda, et Oinatski tegi kõige erinevamaid juhutöid ja

võis vahel müüa ka seksuaalteenuseid. Ametlikult oli ta nimi Alfred, teda võidi kutsuda ka Albertiks, kuid argiselt kasutas ta nimesid Alma ja Liisa, viimast küll pigem jälgede segamiseks, mitte oma sooliseks väljenduseks. Tartus oli ta oma kodukoguduses registreeritud naisena. Teadaolevalt oli ta esimene kväär inimene, kes andis Eestis ajakirjanikule intervjuu. Tolles usutluses sai küll rohkem sõna ajakirjanik, kes pidas Oinatski

A. Oinatski. Postimees. 1929. Eesti Rahvusarhiiv

naiselikkust väga usutavaks, nähes selle tõestusena nutma-puhkemist teatud küsimuste peale ja eriliselt „miimilist“ (ekspressiivset) kehahoiakut jms.

Lisaks ajakirjandusele, kus just 1920. ja 1930. aastate vahetusel oli palju juttu soolisuse „kõrvalteedest“, pakkus Oinatski erilist huvi eugeenikust kohtumeditsiiniarstile Hans Madissonile (alates 1936 Madisson). Eugeneika ehk tõutervise liikumine oli enne Teist maailmasõda küllalt populaarne teadusharu. Rassistliku tõutervishoiu eesmärgiks oli aretada võimalikult terveid, tugevaid, vaimseid ja valgeid inimesi. Selleks kutsuti üles kõiksugu haiguste ja puuetega, halva iseloomuga, väga vaeste, mitte-heteroseksuaalsete inimeste ja kurjategijate sundsteriliseerimisele. 1930. aastate alguses käis Eesti meditsiinalasest teadusajakirjandusest läbi arutelu, milles dr Madisson leidis, et anatoomiliselt meessoost tunnustega Oinatski on valetaja, kelle esivanemad tulnuks sundsteriliseerida, et sellise inimese sünni ära hoida. Kohtuarst Gerhard Rooks aga oletas, et võib-olla on Oinatski diagnoosiks hoopis *pseudohermaphroditismus psychicus*, ehk ta võis olla tänapäeva mõistes transsooline naine. Pärast seda, kui Oinatski 1934. aastal varguses süüdi mõisteti ja vangistati, otsustas ta muuta nime, minna vabrikusse tööle ja võtta naine. Hilisemates töödokumentides on ta märkinud, et oli aastatel 1941–1944 ehk Natsi-Saksamaa okupatsiooni ajal väga haige, olles vaheldumisi haiglas ja kodus.

Kõigest hoolimata. Esimehe lugu

Martin Rünk

Esimees oli legend juba ammu enne seda, kui temast Jaanus Samma näituseprojekti peategelane sai, kui ta Areeni kaanele sattus ja teeklaasis tormi põhjustas. Samma näitus „NSFW. Esimehe lugu“, mis põhineb suuresti Esimehe elu puudutavatel arhiivimaterjalidel, esindas Eestit 2015. aasta Veneetsia kunstibiennaalil. Kui Veneetsia väljapanek 2016. aastal Tallinnas Okupatsioonide muuseumis avati, valvasid üritust kümned tegutsemisvalmis turvamehed, kes olid vägivaldse meelevalduse kartuses kohale tellitud. Samal ajal kihas rahvuskonservatiivne ühismeedia ja paarsada meetrit eemal asuvas rahvusraamatukogus toimus EKRE poliitikute kohtumine rahvaga.

Selles peatükis annan ülevaate Esimeheks kutsutud Juhan Ojaste (pseudonüüm, 1921–1990) kirevast elukäigust, kuhu mahub hulgaliselt Nõukogude Eestis homoseksuaalsetele meestele osaks saanud kogemusi. Esimehe ja kõigi teise inimeste, ka informantide nimed on muudetud. Peatükk põhineb Jaanus Samma uurimusel, millesse andsin ka oma panuse, peamiselt arhiivitöös osaledes ja materjale näitusekataloogi jaoks ette valmistada aidates. Leidsime kokku seitse toimikut, mis käsitlesid muu hulgas Ojaste sõjaväeteenistust, õpinguid, parteiliikmesust ja tööelu. Neist mahukaim oli 1966. aastal algatatud kohtuasja toimik, mis talletab Ojaste süüdimõistmist meestevahelises seksis ehk *pederastias*. Sama toimik sisaldas ka mitut 1964. aastal peetud sarnase kohtuasja materjali.

Esimehe toimikud

Varsti pärast Teist maailmasõda kutsuti Juhan Ojaste juhtima väikest Lõuna-Eesti kolhoosi. Ta oli teeninud laskurina Nõukogude armees ja saanud medali „Võit Saksamaa üle“. Tal oli tolle aja kohta tavaline kuueklassiline haridus, kuid ta täiendas ennast töö kõrvalt ja see võimaldas tal peagi võtta vastu esimehe koha märksa suuremas kolhoosis. 1950. aastatel Ojaste abiellus ja tegi oma senist karjääri arvestades ootuspärase sammu — astus tollal ainsasse, kommunistlikku parteisse.

Ojaste elukorraldus pöörati pea peale 1964. aasta juulis, mil algatati kriminaalasi rühma *pederastiaga* tegelevate isikute suhtes. Selle kohtuasja toimik ei ole tervikuna säilinud ja seetõttu pole täpselt selge, kuidas protsess algas. Ükskõik kas miilitsasse pöördus keegi kaebusega või algatati kohtuasi muudel alustel, hakkas kaasatute ring lumepallina kasvama, kuna arvatavasti hirmust miilitsa ees hakati üksteist välja andma. Ilma ülestunnistusteta ei oleks miilits saanud midagi teha, sest selliste süüdistuste puhul oli võimalik toetuda ainult osalejate tunnistustele.

Ülekuulamise psühholoogilise surve all kaevati üksteise peale ja süüdistati *pederastias* sageli ekslikult, kuna ei teatud, et *pederastia* tähendab kriminaalkoodeksi mõistes ainult analvahekorda ja muud seksuaalsed tegevused, nagu masturbeerimine, suuseks jne, selle alla ei kuulu. 43-aastase Ojaste andis välja Viljandi muusikapoos müüjana töötanud 28-aastane Jaan, kes hiljem kohtus tunnistas, et tegelikult neil Ojastega kriminaalkorras karistatavat vahekorda ei olnud.

Ülekuulamisel eitas Ojaste anaalseksi Jaaniga, kuid tunnistas üles vahekorra 27-aastase arstitudengi Jüriga ning nimetas teisi ringkonda kuuluvaid tuttavaid Tartust

ja Tallinnast. Ülekuulaja suunamisel rääkis Ojaste oma seksuaalsest väljakujunemisest:

Kuna elasin nooruses väga raskes [majanduslikus] olukorras ning seejärel sõjaväes olles ei olnud muidugi ka võimalust normaalseks suguliseks eluks, siis hiljem, kui juba tööle asusin, tundsin, et olen naiste vastu võrdlemisi ükskõikne. Naisterahvaga oli esmakordselt suguline läbikäimine 30 aasta vanuselt.

Esimene seksuaalne kokkupuude mehega oli tal enda väitel 1955. aastal, mil Tallinna tööreisil pakkus vene rahvusest mees talle avalikus tualetis seinaaugu kaudu suuseksi. Peagi tutvus Ojaste Tartus sarnasel moel ühe veterinaaria-tudengiga, kellega ta mõnda aega tihedalt läbi käis. Oli

teisigi. 1962. aasta sügisel tutvus ta eespool mainitud Jüriga, kelle kutsus enda juurde võõrastemajja, kus nad tarbisid alkoholi ja seksisid. Ülekuulamise lõpus tõdes Ojaste: „Saar aru, et olen kaldunud kõrvale sugulise rahulduse normaalsest teest ning kannatan ise ka raskelt selle all.“

1964. aasta kohtuprotsessi tulemusel karistati seitset Tartu ja Tallinna meest „pederastia-vahekorra“ eest. Kõigile

Jaanus Samma. 3,50 rubla. Sarjast „Esimehe lugu“. Pigmentfoto, 2015. Autori loal

määrati karistuseks üheaastane vabadusekaotus üldrežiimiga parandusliku töö koloonias — Nõukogude ajal olid levinud suured laagritüüpi vanglad, kus kinnipeetavad paigutati eri töödele vastavalt karistusrežiimile. Tookord pääses Ojaste kriminaalvastutusest (kuigi tema vahekord arstitudengiga tõendati kohtus täielikult nii osaliste endi seletuste kui ka teiste tõenditega) ja piirduti n-ö ühiskondlike mõjutusvahendite rakendamisega. Et Ojaste oli kommunistliku partei liige, karistati teda „partei liinis“ kõrgeima karistusemääraga — parteist väljaviskamisega.

Esimehe ametikohal sai Ojaste olla 1965. aasta märtsini, mil ta kolhoosi üldkoosolekul vallandati, kuna ta „tegeles pederastiaga ja seega kaotas kommunisti moraalse palge“, nagu koosoleku protokollis seisab. Pärast ametist vabastamist ta mõnda aega ei töötanud ning sai alles 1966. aasta jaanuaris ehitustöölise koha naaberrajooni KEK-is (kolhooside ehituskontoris). Abikaasa ütles ülekuulamisel, et oma mehe seksuaalelust sai ta teada alles kohtuasja käigus. Ojaste olevat talle ainult öelnud, et „oli purjus peaga lollusi teinud“. Pärast kohut vahetas abikaasa töökohta ja kolis koos lastega samuti teise rajooni.

Teine kriminaalasi algatati 1966. aastal ja seekord Ojastele erikohtlemist osaks ei saanud. 1964. aasta suvel oli ta tutvunud 58-aastase Viljandi restorani kelneri Kalev Postiga, kes Ojaste kolhoosis põllutöödel abis käis. Mehed sõbrunesid ja poolelise aasta jooksul käis Ojaste Postil mitu korda Viljandis külas.

Ojaste ja Post olidki selles kohtuasjas peamised süüdistatavad. Esimesel ülekuulamisel tunnistasid nad, et olid mitmel korral seksuaalvahekorda astunud, kuid hiljem võtsid tõenäoliselt kaitsjate soovitusel oma sõnad tagasi. Süüdimõistvast kohtuotsusest see neid siiski ei päästnud, sest mõlema mehe vastu andsid tunnistusi ka teised

seksipartnerid, kes tänu ülestunnisustele pääsesid kriminaalvastutusele võtmisest.

Posti ja Ojaste peamine süüdistaja ja kohtuasja algataja oli 23-aastane kolhoositöoline Mart, kes oli olnud mõlemaga vahekorras. Miilitsasse pöördus ta ilmselt seetõttu, et oli Postiga tülli läinud ja tahtis talle kätte maksta. Oma avalduses süüdistas Mart Kalev Posti vägistamises: Post olevat temaga vahekorda astunud siis, kui Mart oli tugevas alkoholijoobes ega suutnud ennast kaitsta. Juurdluse käigus leiti Mardi väljapressimiskiri Postile, milles ta nõudis raha ja ähvardas vastasel juhul rääkida nende suhtest Posti naisele ja pojale. Mart võttis kohtuprotsessi käigus vägistamis-süüdistuse tagasi ja kohus mõistis Posti süüdi *pederastias*, millega kaasnev karistus oli vägistamisega võrreldes leebem. Karistuseks määrati talle üks aasta ja kuus kuud vabadusekaotust range režiimiga parandusliku töö koloonias. Ojaste sai sama karistuse, kuid mõisteti karistust kandma üldrežiimiga parandusliku töö kolooniasse.

Kuna tegu on väga mahuka toimikuga, siis leidub selles rikkalikult materjali, mille kaudu avanevad mitmesugused teemad. Juurdlusmaterjal peegeldab tollast olmet ja annab aimu, kuidas meestega seksivad mehed omavahel kohtusid ja läbi käisid. Samal ajal ei tohi unustada, kui jõhker on selline inimese eraellu sekkumine. Ülekuulamised, vastastamised, korduvad ülekuulamised, kodu läbiotsimised, arstlikud läbivaatused, kohtupsühhiaatrilised ekspertiisid ja juurdluse ajaks vahistamine — kõik see oli osalistele erakordselt pingeline, mis tõi kaasa häbi- ja süütunde ning purustas töö- ja isiklikud suhted.

Meestevahelist seksi käsitlevad kohtuasjad ei olnud kindlasti ainult Nõukogude ühiskonnale omane nähtus. Sarnased seadused kehtisid tollal ka paljudes lääneriikides (nt Suurbritannias dekriminaliseeriti meeste homoseksuaalne seks

1967. aastal, Lääne-Saksamaal 1969. aastal ja Soomes 1971. aastal, raudsest eesriidest ida pool Tšehhoslovakkias ja Ungaris juba 1962. aastal, Poolas enne Teist maailmasõda, 1932. aastal). Samuti ei alustatud Ojaste kohtuasja miilitsa eestvedamisel, vaid tõsise vägistamissüüdistuse tõttu. Isegi siis, kui miilitsatöötajale võis kaebuse esitaja tunduda ebastabiilne ja ta tunnistus vastukäiv, ei olnud võimalust süüdistuse uurimisest keelduda. Kohtuasjas osalenud mehed teadsid, et meestega seksimine on kriminaalkuritegu, kuid kõigest hoolimata otsisid nad üksteisega vahekordi, suhtlesid omavahel ja olid valmis oma elukorraldust ohtu seadma.

Tartu legend

Arhiivimaterjalide kõrval annavad Ojaste elust huvitava pildi Jaanus Samma tehtud intervjuud Tartu meestega. Nende intervjuude algne eesmärk oli saada parem ettekujutus Nõukogude ajal elanud geimeeste elust. Sammale räägiti lugusid Raadi ajateenijatest, kelle käest sai väikese rahasumma eest seksiteenust osta. Need olid valdavalt teistest liiduvabariikidest pärit noored mehed. Räägiti ka Toomemäel, avalikes tualettides ja linnasaunades „lantimisest“. Ja korteripidudest, mis läksid vahel üle seksipidudeks.

Samma kuulis Ojastest esimest korda neid intervjuuid tehes, kusjuures mees hüüdnimega Esimees, kelle pärisnime enamasti ei teatudki, tuli jutuks mitme informandiga. Nende lugude kaudu avanes pilt vastuolulisest inimesest, kes oma aja moraalinormidest hoolimata jahtis juhusuhteid teiste meestega. Esimehest räägitud lood olid selleks ajaks omandanud juba teatava legendi mõõtmed, mida võimendas asjaolu, et Ojaste oli aasta enne taasiseisvumist leitud oma kodus mõrvatuna. Need lood olid nii erandlikud, et kutsusid Sammat teemat edasi uurima ja

Nõukogude sõjaväelased tänaval. 1989.
Rahvusarhiivi filmiarhiiv, EFA.382.0.140456

lisamaterjale koguma. Nagu hiljem toimikute põhjal selgus, langes legend faktidega kokku ainult osaliselt. Ometi lisavad intervjuud väga olulise tahu Ojaste eluloo mõistmisele. Esiteks ajaliselt, sest kuuldud info puudutab peamiselt kriminaalkaristusele järgnevat aega. Teiseks inimlikus mõttes, sest Ojastet kirjeldavad tema sõbrad ja tuttavad, kelle pajatused erinevad oluliselt ebaisiklikest, „objektiivsetest“ toimiku-protokollide sedastustest.

Kui mõelda nõukogude-

aegsele Tartule, tulevad muu hulgas silme ette linna peal sagivad üliõpilased või kesklinna parkides jalutavad noorpaarid. Kuid tuttavliku linna taustal joonistub välja meestega vahetõrje otsivate meeste paralleelmaailm, mis on täis teistsugust saginat, rõõme ja pettumusi, mida saadab pidev oht, et õhuke, peaaegu nähtamatu piir kahe maailma vahel võib iga hetk puruneda.

Meestega vahetõrje otsivate meeste üks meeliskohti peale linnasaunade ja avalike käimlate oli Toomemägi. See oli lantimiseks soodne paik, sest kesklinna lähedusest hoolimata käis seal võrdlemisi vähe inimesi. Kuigi endise toomkiriku kooriosas tegutses ülikooli raamatukogu, hiljem ülikooli muuseum, oli ülejäänud hoone juba sajandeid varemetes ja rohtu kasvanud. Hoolimata ilmsest varisemisohust pakkusid varemed varju kõiksugu tegevusteks. Valter (snd 1945) meenutab esimest kohtumist Esimehega:

Nägin teda kuskil 1966. Esimees ilmus välja, robeline kaabu peas. Uut raamatukogu ei olnud veel ehitama hakatud. Vana oli seal üleval Toomemäel. Vetsud olid all keldrikorrusel ja vana Esimees käis kuskil aknast sisse piilumas. Mäletan täpselt, et üks minu kursuse poiss tuli ja ütles: „Mul pidi praegu süda seisma jääma. Mina kusen pissuaaris ja aknast järsku vaatab hirmus nägu sisse. Robeline kaabu oli peas!“ Mina küsin: „Mida ta tegi?“ „Mitte midagi, mul nagu löikas pooleks ja panin jooksuga välja!“ Kui ma pärast seda Esimeest nägin, siis sain kobe aru, kes see Esimees oli. Tal oli robeline kaabu ja kes seal ikka peale tema käis aknast alla vaatamas.

Informandi kirjeldatud vuajeristlik vahejuhtum iseloomustab hästi elu tollase Nõukogude ühiskonna äärealal. Ühiskondlikult vastuvõetavate käitumismallide puudumisel kujunes välja varimaailm, mille olemasolust asjasse mittepühendatutel enamasti aimugi ei olnud, kuid vahel katteloor nihkus veidi ja pahaaimamatu inimene võis avastada ennast ebamugavast olukorrast. Kui enamasti prooviti juhusuhteid otsides diskreetset joont hoida, siis informantide sõnul oli Esimees sageli taktitu ja oma lähenemiskatsetes ettevääramatu. Intervjuudest ilmneb, et Esimehel tajuti olevat teatav puutumatus, mis lubas tal ennast vabamalt tunda, kui oli võimalik paljudel teistel. Urmas (snd 1957) räägib Esimehest:

Ta oli sõjaveteran ja võimud ei saanud tema vastu mitte midagi ette võtta, kuna ta oli teeneline parteilane. Linna peal näidati ja räägiti, aga midagi ette ei võetud. Ta suhtles paljude inimestega, noortega ja igas vanuses inimestega.

Valter meenutab, et kuigi nende tutvumise ajal töötas Esimees Tartu piimakombinaadis valvurina, oli ta vanasti olnud kolhoosiesimees, sellest ka tema hüüdnimi. Selline

Kolhoosiesimeeste vabariiklik nõupidamine Estonia kontserdisaalis.

Foto V. Gorbunov, 1952. *Rahvusaarbiivi filmiarhiiv, EFA.204.0.4363*

ametikoha ja ühiskondliku seisundi muutus oli tollal erakordne (ja küllap oleks ka nüüd) — suurettevõtte tippjuhist oli saanud lihttööline. Teati, et dramaatilise languse taga oli kohtuasi, mille käigus oli Ojaste süüdi mõistetud mehega seksimises. Urmas räägib (kuulujutule omaselt veidi valede faktidega):

Muuseas, Esimees käis kinni ka. Ma tean juhtumit 1963. aastast. Keegi kaebas ta peale. Kõik teadsid, et ta on kinni istunud. Vähemalt juuratudengid ikka teadsid: temast räägiti loengus. [...] Esimehel oli ju kohtuprotsess 1963. aastal. Esimehe peale tunnistati. Üks 17-aastane noormees ütles, et kui ta ilusat meest näeb, siis tal ihukarvad tõusevad püsti. Ütles avalikul kohtuprotsessil. Esimees rõhutas seda kogu aeg. Tema vist Esimehe peale kaebaski. Noor poiss, võib-olla väänati midagi ja sunniti tunnistama. [...] Kui tabeti mõnest inimesest poliitiliselt lahti saada ja midagi muud ei olnud võimalik väänata, siis pederastia.

Sellest kõigest juba piisas, et Tartu väikeses geiringkonnas kurikuulsaks saada. Ojastet nähti langenud kommunistliku eesrindlasena, kellel olid n-ö moraalsest laostumisest hoolimata jäänud alles mõningad sõjakangelase seisusega kaasnevad privileegid ja eeldatavasti ka osaline kindlustunne, et midagi hullemat temaga ei tehta, sest karistus homoseksuaalse tegevuse eest oli juba kantud. Müüti toitis ka see, et ta oli varem parteisse kuulunud. Kas see talle hilisemas elus kasuks tuli või just vastupidi, on ebaselge. Omajagu kurikuulsust lisas kindlasti Ojaste keevaline iseloom, mis väljendus eriti juhtudel, kui asjad ei liikunud talle sobivas suunas. Kalle (snd 1966):

Kui ta vanemaks sai, siis keeras ta natuke vist ära — jooksis linnas inimesele järgi ja karjus: „Kuradi pederast!“ Tartu peal peeti teda küiksuga [meheks]. Muuseas mu teised Tartu sõbrad teadsid ka: „See on see hull Esimees! See ju karjub kõigile järgi.“ Kõik teadsid teda. Üks mu sõbra sõber olevat teda narrinud: „Mis sa karjud teistele „pederast-pederast“, ise samasugune? Kui ise vanas eas ei saa, miks siis teiste peale karjud!“

Kuid keerulisest iseloomust hoolimata oli Ojastel lai suhtlusringkond ja tal käidi rohkelt külas. Pensionieas elas ta Annelinnas, korteris, kus ta sai segamatult oma reeglite järgi käituda. Ojaste juures käis koos kindel seltskond, kuid ta kutsus sinna ka inimesi, kellega oli alles kohtunud. Söödi, tarbiti alkoholi ja sageli ka seksiti. Kalle meenutab, kuidas Esimees talle 1980. aastatel Toomemäel ligi tükkis ja teda endale külla meelitas:

1988 oli see. Mul on väga hästi meeles. Olin esimest aastat sõjaväest kodus. Kevadel tulin ja see oli sügis. Pidin sõitma

venna juurde maale kartulit võtma. Mul oli rongini aega ja kopperdasin seal Toomemäe peal. Esimees oli selline nabaalne vanamees. Tema sai kohe aru. Ta tuli ja käsi perse peale. Ma ütlesin: „Vabandage, mis te tabate?“ „Mis sa siin oled? Me teame kõik, mispärast siin oled. Suvi läbi siin jooksnud.“ Sellise nabaalse ütlemisega. Ma ütlesin: „Tore, aga ma ei soovi teiega.“

Muidu vaikselt Tartus lisasid geimeeste ellu põnevust Raadil aega teenivad sõdurid. Nende käest sai sõjaväe tagant näpatud bensiini ja muud kraami osta, kuid toimus ka teistsuguseid vahetustehinguid. Taavi (sünd 1952):

Esimees ju ründas iga laupäev-pühapäev Toomemäel. Sõduritele anti linnaluba. Sõdurid juba teadsid, et Toomemäel saab [lasta] ennast keppida. Kõik vebkisid raekoja tagant üles Toomemäele minna. Esimees ja veel mõningad meie mehed — mina käisin muidugi ka seal vahest harva. Esimees oli ikka number üks. Ta käis sõduritega Vana Anatoomikumi tualetis. Seal käis suur seks.

Tuleb meeles pidada, et meestega seksivate meeste ringkond Tartus ei olnud sugugi ühetaoline. Mõne jaoks oli linna peal lantimas käimine argine tegevus, mõni käis haruharva või mitte kunagi, paljud olid traditsioonilises (heteroseksuaalses) abielus, mõni oli püsisuhtes teise mehega. Seetõttu on tagantjärele raske hinnata, kas ja kuivõrd Ojaste elustiili kirjeldavaid ütlusi on üldse võimalik ühiskogemuseks üldistada. Urmas kirjeldab ühte rühma:

Vanem kontingent oli omal ajal väga maias soldatite peale, just mustade peale. [--] Mustadeks nimetasime Taga- ja Kesk-Kaukaasia vabariikidest tulnud ajateenijaid. Nemad

käisid koos Raadil, kus oli sõjaväeosa, ja teadsid, kuna[s] neil saunapäevad olid. Kui neil oli linnaluba, siis nad käisid Toomeorus jalutamas ja Esimees ja veel üks vabahärra kutsusid endale külla. Algul tegutsesid kuskil pargis — Raadil või Toomemäel või isegi saunas, aga kui said usaldusliku jutu peale, siis kutsuti kobe külla. [---] Neile pidi maksma kolm või viis rubla. Kui tekkisid usalduslikumad suhted, kui teadis, et poiss on enam-vähem korrektne, siis muutus see isegi sage-dasteks külalisteks mõne inimese, nt Esimehe korteris.

Inimeste ja eriti võimalike partnerite küllakutsumisega kaasnesid alati omad ohud. Urmas räägib mitmest oma nahal kogetud valearvestusest, kus küllakutsutu ei vaadanud lähenemiskatsele hea pilguga. Mõni vihastas ja muutus vägivaldseks, üks rääkis enda jaoks ebameeldivast vahejuhtumist ühistele tuttavatele ja lasi niiviisi ringlusse jutud, millest enam lahti ei saanud. Esimehe soldatilembusele viidates oletab Urmas:

Sinna nabka see vana Esimees läkski. Muutus liiga usalduslikuks ja koksati 1990. aastal maha. Tänapäev ei teata, mis juhtus ja kes oli süüdi. Tookord oli see väga suur sündmus. Isegi Edasis oli artikkel, et sõjaveteran leiti kodust surnuna. Arvati, et asi oli poliitiline. Siis saadi aru, et see oli sellelt pinnalt, kus ta tegutses, ja siis kutsuti Tartus see kõva kontingent välja kobvile. Aga nad ei saanud vist midagi teada. Arvati, et see võis olla mõni soldat, kes oli just saanud vabaks ja minemas oma kodupaika ja mõtles, et saab röövida — vanamehel ehk palju raha või kulda —, teeb „märja töö“ ära ja paneb ajama. Otsi siis tuult väljal.

Võib arvata, et meestega seksivate meeste vastu suunatud vägivallategusid tuli Nõukogude ajal ikka ette, aga need jäid

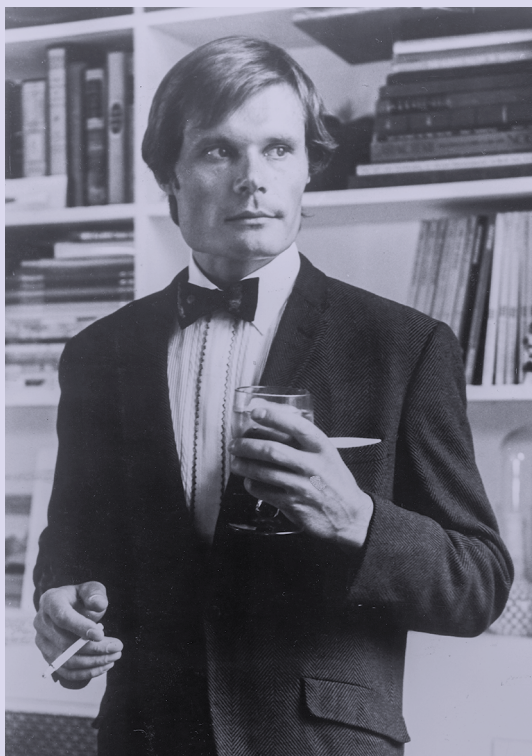
enamasti kas võimudele teatamata või kadusid anonüümselt muu statistika sekka. Esimehe surmajuhtum jäigi lahen-damata ja lõi lõpliku pitseri niigi rabavale eluloole.

Selliselt mäletasid Esimeest tema sõbrad ja tuttavad rohkem kui kakskümmend aastat pärast ta traagilist lõppu, mis on vaikselt ka minevikuks saanud. Kuid lugu halvasti käituvast isekast mehest on jäänud. Esimees oli küll antikangelane, kuid oma käitumise ja olemusega jättis ta endast noorematele kustumatu mulje ning näitas, et ka rõhuvas keskkonnas on võimalik enda kehtestatud reeglite järgi elada. Nooremaid mehi köitis ta isepäisus ja jultumus (nahaalsus, nagu tollal öeldi) ajal, mil ühiskondlik norm käskis nähtamatu olla ja oma seksuaalsusega avalikkuse sündsustunnet mitte riivata.

Robert Rikas — Eesti kuulsaim pornostaar?

Rebeka Põldsam

Robert Rikas (sünd Saaremaal 1937, surn New Yorgi osariigis 1979) oli Eestist pärit 1970. aastatel USA-s tuntuks saanud pornonäitleja esinejanimi. Tema pööreterohke elulugu väärib erilist tähelepanu, sest sellesse mahtus nii omamoodi imesid kui ka ajastule tüüpilisi tagasilööke. Kui tema vanemad Teise maailmasõja keeristes lahku läksid, oli ta alles laps ja jäi isa kasvatada. Robertist sai professionaalne allveeujaja. 1964. aastal, mil ta oli 27-aastane ja teenis elatist

Robert Rikas. SA Saaremaa Muuseumi fotokogu
SM F 4205:11 F

Tallinnas Autotranspordi laadimisbaasi töölisena, sattus ta pederastiaparagrahvi (§118) alusel esitatud süüdistusega kohtu ette ja mõisteti koos veel mõne mehega üheks aastaks üldrežiimiga vanglasse. 1966. aasta suvel ilmus ühes väliseesti ajalehes napp teade, et Robert Rikase ema on poja Nõukogude Liidult välja nõudnud ja noormees on jõudnud Kanadasse. Esialgu töötas Rikas eestlaste ettevõttes.

Robert Rikas,
3. märtsil 1968
Uues Maailmas.
SA Saaremaa
Muuseumi fotokogu
SM F 4205:13 F

1960. aastate lõpust kuni 1970. aastate lõpuni oli Põhja-Ameerikas väga elav sotsiaalse võrdsuse liikumine, mille eri osad võitlesid naiste, mustanahaliste ja geide õiguste eest ning sõdade vastu: otsiti uusi elamisviise ja tõenäoliselt elati lähiajaloo kõige liberaalsemat seksuaalelu. Vabadus ja vabameelsus tõmbas Robert Rikase kirjusse geide subkultuuri, kus ta pälvis kiiresti tähelepanu nn *arthouse*-geipornofilmide autorite seas. See žanr oli tollal kunstnike ja muude boheemlaste seas üsna populaarne. Rikas poseeris geipornoajakirjale Dudes ja osales muu hulgas filmis „Vasakukäeline“ („Lefthanded“), mis valiti 1972. aasta parimaks geipornofilmiks. 1980. aastatel puhkes ülemaailmne aidsiepideemia, mis tabas eriti valusalt homo-seksuaalseid mehi, transsoolisi seksitöötajaid ja uimastisüstijaid. 1990. aastate alguses diagnoositi Robert Rikasel HIV, mille tagajärjel ta 1997. aastal New Yorgis suri. 1998. aastal ilmus Kodu-Eesti pornoajakirjas Maaja järelehüüe, mille anonüümne autor oli tõenäoliselt Rikasega isiklikult tuttav, sest teadis detaile, mida ei leidu ei fotoalbumites ega arhiivides.

Eesti LGBT+ liikumise algus 1990–1994

Taavi Koppel

Eesti nüüdisaegse LGBT+ liikumise juured ulatuvad 1980. aastate lõppu. See oli murranguline aeg, mida iseloomustas poliitilise ja ühiskondliku aktiivsuse kasv, ühiskonna demokratiseerumine ning senise elukorralduse kiire ja ulatuslik teisenemine. Vabamaks muutuv as ühiskonnas laienes ka meedias käsitletavate teemade ring ja ajakirjanduses hakati avatumalt rääkima seni tabuks olnud teemadel, sealhulgas seksuaalsusest.

1988. aastal registreeriti Eesti NSV-s esimene HIV juhtum. Avalikkust hakati teavitama suguhaigustest ning nende ennetamisest. Kuna meestega seksivad mehed on üks HIV riskirühmadest, oldi sunnitud rääkima ka homoseksuaalsetest meestest. 1989. aastal võis ajakirjanduse vahendusel jälgida esimest homoseksuaalsuseteemalist avalikku arutelu. Aasta hiljem ilmusid Eesti Ekspressis esimesed LGBT+ inimeste tutvumiskuulutused, milles otsiti teisi omasuguseid inimesi. Samasse aega jäävad ka esimesed katsed luua lesbisid, geisid, biseksuaalseid ja trans-inimesi koondavaid organisatsioone.

Gay'd ja lesbilised, kes te olete
huvitatud organisatsiooni loomisest,
kirjutage mulle!
Erik.
Kood 2354.

Eriku pseudonüümi kasutatav noormees oli esimene, kes soovis moodustada geide ja lesbide segaorganisatsiooni. *Eesti Ekspress* 20. IV 1990

Esimene avalik katse ametlikult organiseeruda tehti 1990. aasta aprillis. Varjunime Erik kasutatav noormees pakkus Eesti Ekspressis välja idee moodustada geisid ja lesbisid ühendav

organisatsiooni. 1990. aastatel segaorganisatsiooni loomine ebaõnnestus. Selle asemel kujunesid selgelt erineva suunitlusega grupid, mis koondasid geisid, lesbisid või transsoolisi inimesi. Osa neist jäid idee tasandile, teistest kujunesid ajapikku toimivad organisatsioonid. Kui gei- ja lesbiühingud nägid end suures plaanis ühise liikumise kahe haruna, siis transsooliste inimestega seotud organiseerumistöö hõlmati Eestis LGBT katuse alla „ametlikult“ alles 2000. aastatel. Seega moodustavad need grupid mõttelise terviku vaid tagasivaates, ent mitte omas ajas.

Selles peatükis annan ülevaate nelja LGBT+ organisatsiooni tegevusest aastatel 1990–1994. Alustan Eesti esimese LGBT+ inimesi koondava ühinguga — Eesti Lesbiliiduga. Lõpetan peatüki vahetult enne 1995. aastat, kui käivitus Euroopa Liidu rahastatud üheaastane lesbide ja geide diskrimineerimise vastane projekt, millega algas Eesti LGBT+ aktivismi professionaliseerumine. Peatüki keskmes on aga omaalgatuslik kogukonna loomine. Lähemalt vaatlen Eesti Lesbiliidu, Härjapea Meeste Seltsi, Eesti Gayliidu ja Gendy loomist, eesmärke ja tegevust. Olen kasutanud allikaid, mis jagunevad laias laastus kolmeks: ajakirjandus, intervjuud toonaste aktivistidega ja Harjumaa Muuseumis hoiul olev rikkalik Eesti Gayliidu arhiiv. Tänapäevaste terminite kõrval kasutan ka ajastutruid sõnu, mis on eristatud kursiiviga.

Eesti Lesbiliit

1990. aasta märtsi alguses ilmus Eesti Ekspressis järgmine teade: „Noor naine soovib tutvuda vanemate lesbiliste prouadega“. Selle kuulutuse abil üritas Lilian Kotter leida inimesi, kes mäletaks midagi varasemast Eesti lesbiajaloost. Mai lõpus peeti Tallinnas konverentsi, kus Kotter plaanis oma leide ettekandes tutvustada. Kuulutus leidis küll elavat

vastukaja, aga paraku olid vastajad kaugemast minevikust rääkimiseks liiga noored. Samas kujunes teatele vastanud lesbide ja biseksuaalsetest naistest väike tutvuskond. Ajalehekuulutuste kaudu leiti uusi tutvusi ja plaaniti luua naistest huvitatud naiste ühing.

28.–30. maini 1990 toimus Tallinnas ja Tartus rahvusvaheline teaduskonverents „Seksuaalvähemused ja ühiskond“, kus Kotter esines. Eesti teaduste akadeemia ajaloo instituudi korraldatud konverents tõi Tallinnasse homoseksuaalsust uurivaid teadlasi ja aktiviste kogu Euroopast. Konverentsil tutvusid omavahel ka teemast huvitatud Eesti elanikud. Kotteri ümber koonduv naiste tutvuskond täienes nende võrra, kes osalesid konverentsil või selle lõpupeol

Noor naine soovib tutvuda vanema-
te lesbiliste prouadega.
Kood 1957.

Lilian Kotter otsis selle kuulutusega endale informante, kes räägiks midagi lesbide elust Nõukogude Eestis ja varasemast ajast, et pidada 28.–30. maini 1990 rahvusvahelisel konverentsil „Sexual Minorities and Society“ Tallinnas ja Tartus ettekanne. *Eesti Ekspress* 9. III 1990

Lesbilsed ja biseksuaalsed naised võivad
melle kirjutades leida mõttekaaslasi.
Kood 2581.

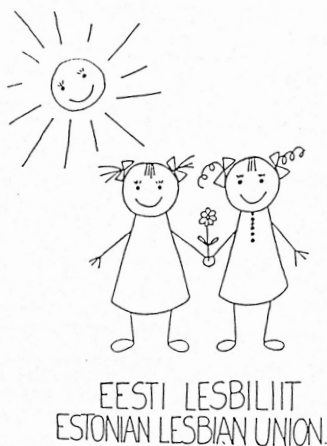
Tulevase Eesti Lesbiliidu naised aitasid otsida ja leida teisi naistest huvitatud naisi kuulutuse ja kirja teel. *Eesti Ekspress* 25. V 1990

*****ARMSAD ÕRNEMASOOLIS-
SEDI! KUI TE TUNNETE END
ÜKSIKUNA SELLES MASKULIIN-
SES MAAILMAS, SIIS OOTAME
TEID ENDA SELTSI. EESTI LES-
BILIIT. KOOD 7305.**

Eesti Lesbiliidu kuulutus. *Eesti Ekspress* 25. X 1991

Nõmmel Glehni lossis. Sündmust kajastanud ajakirjanik Tiina Jõgeda kirjeldas, et peol olevat peetud Eesti Lesbiliidu asutamiskongressi. Sellest naljaga pooleks õhku visatud mõttest saigi hilisema organisatsiooni nimi.

Tulevase Eesti Lesbiliidu (ELL) liikmed said esimest korda kokku sama aasta jaanipäeval. Järgnes suvi täis omavahelist suhtlemist ja uute naiste kaasamist ühingu tegevusse. Juulis osalesid kaks aktivisti ILGA (International Lesbian and Gay Association) ehk ülemaailmse LGBTI+ inimesi koondava võrgustiku

Eesti Lesbiliidu logol on nn kriipsumannid. Pisitrükkis „Eesti Lesbiliit. Estonian Lesbian Union“, 1994

aastakonverentsil Stockholmis. Taolisel üritusel ei olnud varem keegi Kodu-Eestit esindanud. Rootsis kirjeldasid aktivistid San Francisco LGBT ajalehele lesbide ja biseksuaalsete naiste muresid Eesti NSV-s ning nende ühingu senist tegevust. Lilian Kotteri hinnangul oli naistest huvitatud naistel enne 1990. aasta kevadet, mil ilmusid esimesed vastavad tutvumis-kuulutused, keeruline üksteist leida. Olemasolevad tutvusring-

konnad olid väikesed ja ühised tutvumiskohad puudusid. Liit seadiski endale eesmärgiks aidata naistel omavahel kokku saada. Aktivistidel oli ka poliitiline ambitsioon muuta ühiskonna suhtumist seksuaalvähemustesse. Senisele kogemusele toetudes rõhutas Kotter avaliku arvamuse muutmisel meedia rolli. Tema arvates ei oleks paljud ilma positiivse meediakajastuseta kapist välja tulla julgenud.

Kevadisel konverentsil olid ELL-i naised tutvunud Soome aktivistidega. Septembri keskpaigas külastasid soomlased Tallinna. Kordaläinud vastuvõtt kasvatas ELL-i aktivistide eneseusku. 1990. aasta 13. oktoobril peeti Eesti Lesbiliidu asutamiskoosolek. Protokolli järgi osales koosolekul kümme inimest. Vastu võeti ELL-i esimene põhikiri, valiti esimees (*sic!*) ja revident. Ajakirjanduses põhjendati organiseerumist sooviga luua naistele tutvumis- ja kooskäimise võimalused.

ELL soovis olla huvilistele lihtsasti kättesaadav. Selleks loodi võimalus ELL-iga ühenduse võtmiseks. Ajalehtede kuulutuste veergudel ilmusid edaspidi ELL-i kontaktandmed ja tulevaste ürituste info. 1991. aasta kevadeks oli ELL-i kontaktaadressile kirjutanud umbes 50 naist.

Kirjasaatjatest kujunes võrgustik, kellele ELL hakkas saatma uudiseid ja teavet ürituste kohta. ELL-i kuukiri ELL-INFO alustas ilmumist novembris 1994. Kuukirja saadeti umbes 120 inimesele. Kuna organisatsiooni ametlik registreerimine ei olnud veel lõpule jõudnud, siis puudus ELL-il liikmete nimekiri. Seetõttu luges ELL 1995. aasta kevadeni kuukirja saajad tinglikult oma liikmeskonnaks.

Esimene katse seada sisse kontakttelefoni naistest huvitatud naistele tehti 1989. aastal. Lilian Kotter tegi Tallinna usaldustelefonile ettepaneku, et sinna helistavatele naistele antaks tema number. Kuna usaldustelefoni töötajad ei tulnud mõttega kaasa, siis jäi see teostamata. Esialgu sai ELL-i helistada vaid mõne peo raames, et lisainfot küsida. Kuna helistamine osutus kirjutamisest tunduvalt populaarsemaks, siis avati 1992. aasta detsembris ELL-i alaline kontakttelefon. Aja jooksul kujunes sellest anonüümne usaldus- ja info-telefon, kust võis kaks korda nädalas küsida nõu või saada teavet seksuaalsuse, tutvumispaikade, ürituste, eri organisat-

*****NAINE! Kui soovid leida sõbrannat või lihtsalt mõttekaaslast, kui soovid veeta huvitavalt vaba aega ja tunda, et sa ei ole siin maailmas üksi, siis nüüdsest on sul võimalus helistada Eesti Lesbiliidu kontakttelefonil 66 98 45 neljapäeviti ja laupäeviti kl 18-21. Aadress EE0090, pk 3245, Tallinn.**

Eesti Lesbiliidu kontakttelefonilt said nõu nii LGBT inimesed kui ka nende vanemad.
Eesti Ekspress 15. I 1993

sioonide ja muu huvipakkuva kohta. Helistajatel oli võimalik leppida kokku kohtumisi ELL-i liikmetega ja nendega ka telefonis niisama kõneleda. 1995. aastaks oli telefonile vastanud umbes kümme ELL-i vabatahtlikku.

ELL-i keskseks tegevussuunaks oli lesbidele ja biseksuaalsetele naistele mõeldud

ürituste korraldamine. Paraku puudus alaliste ruumide rentimiseks raha. Seepärast üüriti pidude korraldamiseks ajutisi ruume ja loodi nii oma üritustega naistele turvalist ja sõbralikku keskkonda. Selliselt oli ELL-i tegevusel

laiem tähendus kui niisama meelelahutuse pakkumine. 1990. aastast alates korraldati Tallinnas umbes kahe-kolme kuu tagant naiste- või segapidu. Traditsiooniks kujunes jaanika kadripäeva tähistamine, kusjuures jaanipäeva peeti alati väljaspool Tallinna.

Paljudele tähendas esimest korda ELL-i üritustele tulemine suurt eneseületust. Üks ELL-i kirjutanutest kirjeldas oma siseheitlust järgmiselt: „Kui te otsustate mind kuhugi kutsuda, siis ma tulen, aga usun, et see tulek saab mulle väga raske olema, sest olen küllalt häbelik ja kardan kindlasti väga tulla.“ Samas nähti ELL-i tegevuse suure plussina just seda, et tänu organisatsioonile kujunesid naistel välja suhtluskond ja kohad, kuhu minna. Üks ELL-i liige sõnastas organisatsiooni rolli nii: „Kui liitu poleks, siis istuks igaüks oma põõsa all.“ Mitmed naised ei oleks ilma ELL-i aktiivse ja nähtava tegevuseta toona kapist välja julgenud tulla.

Varase ELL-i suurimaid ettevõtmisi oli Pika Keldri ehk Vase tänava baari pidamine. Eestis oli ka varem baare, mis olid LGBT+ inimeste seas populaarsed, näiteks Tallinnas asunud Kastani baar. Pika Kelder oli aga esimene avalikult „seksuaalvähemustele“ mõeldud baar. Eelkõige naistele mõeldud Pika Keldrit pidas kuus ELL-i aktivisti, kes ostsid Tallinna Vase 9a sisehoovi keldrikorruse ruumid ja ehitasid need ümber baariks, mis avati 1993. aasta aprillis. Kiiresti leidsid tee baari ka mehed, kellest kujunes arvestatav osa külastajatest. Pika Keldri vedajate hinnangul käis tüüpilisel õhtul baaris 50–60 inimest. Üks aktivist kirjeldas Pika Keldri rolli nn kollases ajakirjanduses järgmiselt: „Inimesed tulevad siia, et segamatult olla koos omasugustega, ilma et keegi nende peale viltu vaataks.“ Pidudega sarnaselt pakkus baar kohta, kus end turvaliselt tunda ja uute inimestega kohtuda. Pika Kelder tegutses 1993. aasta septembrini.

Härjapea Meeste Selts ja Eesti Gayliit

1990. aasta alguses kehtis veel Eesti NSV kriminaalkoodeksi §118, mis keelas meestevahelised seksuaalsuhted. Sellele vaatamata ilmusid ajakirjanduses esimesed mehi otsivate meeste tutvumiskuulutused. Nende kaudu muutus teiste omasuguste meeste leidmine senisest märgatavalt kergemaks. Kuulutuste ja isiklike tutvuste kaudu hakkasid kiiresti kujunema uued tutvuskonnad, millest osal tekkis mõte *homomehi* omavahel tihedamalt siduda.

Üks selline seltskond hakkas koonduma Andrus Herküli ümber. Kuna Herküli kahetoalises korteris oli piisavalt

vaba ruumi ja see oli heas asukohas, sai tema kodust meeste kohtumispaik. Korteri aadressi — Härjapea 42 — järgi hakkasid mehed end Härjapea Meeste Seltsiks (HMS) kutsuma. Koos käis umbes kümmekond meest, kes töid seltskonda ka kaaslasi. Koos võeti napsu ja arutati maailma asjade üle. Sageli räägiti mõttest hakata välja andma homoajakirja Võimalus, mille eesmärk oli avaldada kogukonnale suunatud üldharivaid

Herkki-Erich Merila foto Katariina käigus suudlevatest meestest ilmus Eesti Ekspressis 1990. aastal. *Autori loal*

originaaltekste ja tõlkelugusid. See pidi aitama inimestel endaga leppida ja seeläbi homoseksuaalseid mehi ajakirja ümber koondada. Suurt rõhku sooviti panna tutvumiskuulutuste ja ürituste reklaamide avaldamisele. Ehkki esimese numbriga tarvis oli materjal koos, jäigi ajakiri mõtteks.

***Loodav Eesti Gayliit kutsub aatevendi endaga ühinema. Kood 6381.

Eesti Ekspress 20. IX 1992

1991. aasta septembris ilmus Eesti Ekspressis kuulutus, milles kutsuti *aatevendi* ühinema loodava Eesti

Gayliiduga (EGL). Kuulutuse abil üritati luua meestest huvitatud meestele mõeldud organisatsiooni. 1992. aasta veebruaris lõpus kutsusid aktivistid meedia vahendusel huvilisi EGL-i algatusrühma töökoosolekule. Meediakajastus pani HMS-i kiiresti tegutsema, sest seltsi liikmed tundsid, et Eesti Gayliit peaks oma nime poolest esindama kõiki Eesti geisid, teiste hulgas ka neid. Samas lahknesid kahe tiiva arusaamad tulevase organisatsiooni võimalikust juhtkonnast. Seepärast läksid HMS-i liikmed aprilli alguses EGL-i koosolekule. Alguses saavutasid kaks leeri omavahel kompromissi: moodustati mitu töörühma, kuhu kuulus esindaja kummastki rühmast. Omavahel räägiti aidsennetustööst, oma ajalehest, geide ja lesbide infokeskuse loomisest ja ILGA-ga liitumisest.

2. mail 1992 asutati EGL. Protokolli järgi osales koosolekul 21 inimest. Vastu võeti EGL-i esimene põhikirja ja valiti organisatsiooni juhid. Põhikirja registreerimisega otsustati pisut viivitada, kuna 1. juunil jõustus uus kriminaalkodeks. Sellega dekriminaliseeriti meestevahelised seksuaalsuhted. Kardeti, et seni veel kehtiv §118 võib takistada organisatsiooni registreerimist. HMS-i leeri soovil kehtestati EGL-i valitavatele kohtadele haridusnõue. Kuna EGL-i senine juhtfiguur ei saanud seetõttu kandideerida, siis õnnestus HMS-il haarata ühingu juhtpositsioon. Sealtpaale hakkas HMS-i leer

aktiivselt EGL-i üles ehitama. Kuna edaspidi puudus vajadus eristada HMS-i aktiviste EGL-i aktivistidest, kadus esimese nimi käibelt.

EGL-i vanim säilinud põhikiri pärineb 1992. aasta sügisest. Selle järgi oli EGL „vabatahtlik iseseisev ühiskondlik organisatsioon ühendamiseks homo- ja biseksuaalsete kalduvustega inimesi“. Põhikirjalisteks eesmärkideks olid „seksuaalvähemuste“ probleemide teadvustamine, avalikustamine ja lahendamine, nende õiguste ja huvide kaitsmine, aitamine ja toetamine, diskrimineerimise vastu võitlemine ning aidsennetus. Selle saavutamiseks kavatseti tegeleda poliitilise lobitööga, korraldada avalikke üritusi, luua vaba aja veetmise võimalusi ja toetada homoseksuaalsusega seotud uurimuste valmimist. Samuti sooviti arendada kirjastamis-tegevust. Selle all peeti silmas HMS-i ideed hakata välja andma geiaajakirja. EGL-i esimehe Andrus Herküli hinnangul oli põhikiri tegelikest tegevustest tunduvalt ambitsioonikam.

Põhikirjast paremini määratles organisatsiooni tegevust toonase EGL-i esimehe Aare Raudsepa vastus 1993. aasta alguses ühele Gayliiduga ühendust võtnud inimesele. Raudsepp selgitas oma vastuses, et EGL soovis luua meestele võimalused omavaheliseks suhtlemiseks, teha nende seas HIV ennetustööd ning ühiskonnas homoseksuaalsuse alast teavitustööd.

EGL tegi meedia kaudu teavitustööd, et suurendada ühiskonna teadlikkust homoseksuaalsusest. Teavitustöö oli suunatud nii laiemale avalikkusele harimisele kui ka meestest huvitatud meeste endale, et julgustada neid kapist välja tulema. Aktivistid nägid oma ülesandena reageerida homoseksuaalsust negatiivselt kajastavatele artiklitele vastulausetega. Tegelikkuses tähendas EGL-i avalik teavitustöö enamasti intervjuude andmist, vähem jõuti artikleid kirjutada.

Ka EGL tegi end meedia vahendusel nähtavaks. Ajalehekuulutuste veergudel hakkas enne iga pidu ilmuma EGL-iga ühenduse võtmiseks vajalik teave. Turvakaalutlustel ei avaldatud kuulutustes peo täpset kohta ega kellaaega, mistõttu tuli huvilistel korraldajatega ise ühendust võtta. Esimesel aastal sai EGL-ile ainult kirjutada, aga 1993. aastast alates sai EGL-i ka helistada. Aastatel 1993–1994 üüris EGL selle tarbeks telefoniga kontori Tallinnas Lillekülas Kannikese tänaval. See oli mõeldud aktivistidele koosolekute pidamiseks ja kõnedele vastamiseks. Kontakttelefonile helistati peamiselt selleks, et saada teavet kohtumispaikade, pidude ja baaride kohta. Kirja teel uuriti ka seda, kas EGL vahendab tutvusi, kuidas saab ühinguga liituda ja millega EGL üldse tegeleb. 1993. aasta alguseks oli EGL-i kirjutanud umbes 40 inimest.

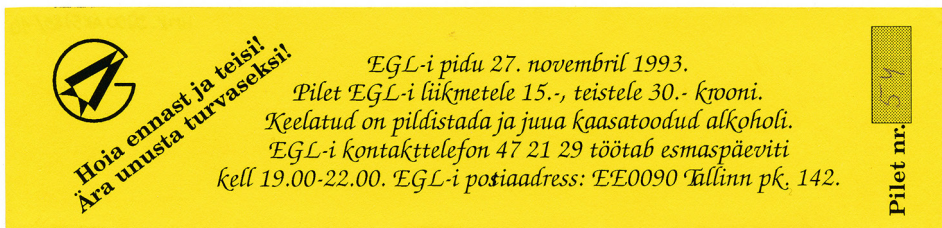
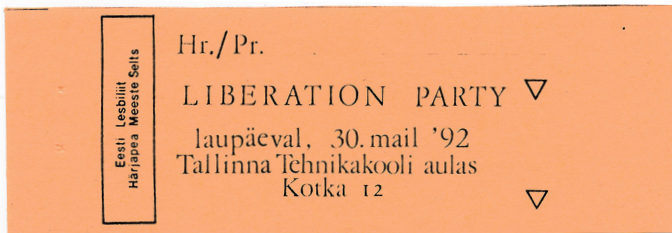
EGL soovis laiendada meestest huvitatud meeste võimalusi omavaheliseks suhtlemiseks. Ühe esimese üritusena korraldati veel HMS-i nime all Kotka 12 asunud Tallinna Tehnikakooli aulas Liberation Party, millega tähistati 1992. aasta 1. juunist kehtima hakanud uut kriminaalkoodeksit, mis dekriminaliseeris Eestis homoseksuaalsuse. Sama aasta sügisest alates korraldas EGL iga kahe-kolme kuu tagant Tallinnas peo. Erinevalt ELL-ist ei avanud EGL päris oma baari. Küll aga tegi EGL mitme baariga koostööd, et muuta need kogukonnale turvaliseks. Esimene katse tehti 1993. aasta lõpus, kui EGL kutsus huvilisi Tallinnas Lai 8 asuvasse baari. Meestele pakuti võimalust kolm korda nädalas koos käia. Samal ajal hakkas EGL iga kahe nädala tagant korraldama Talleksi baaris Mustamäe tee 12 geidiskot. 1994. aasta veebruari lõpus vahetas EGL Laia tänava baari välja Toompuiestee 7 asunud Kastani baari vastu. Kui esialgu olid õhtute korraldamisega seotud EGL-i aktivistid, siis hiljem tegutses baar iseseisvalt. 1994. aasta

***Eesti Gayliit korraldab 08. mail kevadkoosoleku ja pöö. Info Tallinna tel 49 60 40 tööp kella 10-12 ja 21-23.

Turvalisuse mõttes tuli end pidudele registreerida kas kirja teel või telefonitsi. Eesti Ekspress 7. V 1993

Eesti Gayliidu logo. Pisitrükkis „Eesti Gayliit“, ajavahemikust 2001–2003. Harjumaa Muuseum, 9663 AR 5751

Eesti Gayliidu piletid. Kiri „Hoia ennast ja teisi. Ära unusta turvaseksi“, mis on viide HIV ennetustegevusele; piletitel on EGL-i logo.

Harjumaa Muuseum, 9700 AR 578

1992. aasta Liberation Partyga tähistati homoseksuaalsuse dekriminaliseerimist ehk uue Eesti Vabariigi kriminaalkoodeksi kehtima hakkamist.

Harjumaa Muuseum, 9700 AR 578

1993. aasta pidu toimus Nõmmel Glehni lossis. Programmi koostas TUPILAK ehk Põhjamaade lesbidest ja geidest kultuuritöötajate võrgustik. Harjumaa Muuseum, 9663 AR 5751

1994. aasta pidu toimus Tartus Vesta baaris (Pepleri 4).

Harjumaa Muuseum, 9700 AR 5789

oktoobris alustas EGL koostööd Tartus Pepleri 4 asuva Vesta baariga, kuhu seksuaalvähemusi kutsuti kaks korda nädalas.

Esimesed meestest huvitatud meestele suunatud HIV/aidi loengud korraldas EGL 1992. aasta kevadel ja sügisel. Järgmisel aastal valmis esimene meestega seksivatele meestele suunatud turvaseksijuhend, mida oli huvilistel võimalik koju tellida või pidudelt tasuta kaasa võtta. EGL-i pidude piletitele lisati turvaseksi propageerivad laused „Hoi ennast ja teisi! Ära unusta turvaseksi!“ Ennetustegevus sai suurema hoo sisse 1993. aasta sügisel, kui meditsiinihari-dusega Aare Raudsepp läks tööle Tallinna Merimetsa haigla aidsikeskusse. Hiljemalt 1994. aasta kevadest jagati Kastani baaris ja Talleksi diskodel tasuta kondoomi ja teavikuid. Detsembris liitus EGL-i kontakttelefon aidsikeskuse info-liiniga, mis oli mõeldud meestega seksivatele meestele.

Turvaseksi juhend „Sina ja mina“, mis anti välja vene ja eesti keeles illustreerivate fotode ja joonistustega. Juhendiga käis kaasas enesekontrolli küsimustik „12 küsimust“. Trükise andis välja assotsiatsioon AntiAids, kuhu kuulus EGL-i juht Aare Raudsepp. 1995. *Harjumaa Muuseum, 9703 AR 5792*

Gendy

Esimesed tänapäevases mõistes transsoolised inimesed hakkasid üksteist kuulutuste kaudu otsima 1990. aastal. Sama aasta lõpus prooviti esimest korda organiseeruda, kui Eesti Ekspressi kuulutuste rubriigis otsis trans-naine teisi

***Olen õnnetu NAISMINA
mehekehas. Kui leidub
kaaskannatajaid, kirjutage. Ehk
leiame välismaalt arstiabi.
Kood 6277.

Esimene trans-teemaline kuulutus Eesti
ajakirjanduses. *Eesti Ekspress* 9. XI 1990

omasuguseid, et välismaalt meditsiinilist abi saada. Ei ole teada, kas sellest tutvumis-kuulutusest ka kohe võrgustik tekkis.

1993. aasta kevadel ilmus

Liivimaa Kulleris intervjuu esimese inimesega, kes taas-iseiseisvunud Eestis soolist üleminekut alustas, — Kristel Reginaga. Kristel avaldas ajalehes soovi avada trans-inimestele mõeldud kogemusnõuandla. Ta oli läbi töötanud arvestatava hulga kirjandust, nii et tema valduses oli sisuliselt erialaraamatukogu. Ta oli trans-inimesena edukalt läbi tulnud Eesti toonasest meditsiini- ja riigisüsteemist. Kogemusnõuandlaga soovis ta jagada nii trans-inimestele kui ka teistele asjaosalistele oma teadmisi, ressursse ja kogemusi.

Mõttele andsid jõudu uued tutvused Pika Keldrist, kust oli oma koha leidnud ka mitu trans-inimest. Ideest kinni haaranud ELL-i aktivisti innustusel ja koostöös ühe teise trans-inimesega mõeldi baaris välja organisatsiooni logo ja nimi Gendy tuletati sõnapaarist *gender dysphoria* (soodüsfooria). Gendy põhikirja aluseks võeti ELL-i põhikiri, mis kohandati väikeste muudatustega trans-organisatsioonile sobivaks. Põhikirja projekti järgi oli Gendy avatud nii trans-inimestele, nendega kokku puutuvatele meditsiinitöötajatele kui ka teistele huvilistele. Selle eesmärgiks oli trans-inimesi toetada ja nõustada ning jagada trans-teemade kohta teavet. Kokkuleppe- liselt luges Gendy enda asutamise ajaks 8. augusti 1993.

Kristeli hinnangul kujunes Gendyst tugirühm, kus trans-inimesed vahetasid kogemusi ja toetasid üksteist. Aastatel 1993–1994 sai grupp iga nädal Tallinna kohvikutes kokku, et arutada omavahel mitmesuguseid küsimusi, kuulata üksteise muresid ja kavandada edasisi tegevusi. Esialgu keskendus Gendy trans-inimeste toetamisele, et neil õnnestuks soolise üleminekuga riigi bürokraatia- ja meditsiinisüsteemist edukalt läbi tulla. Kui 1990. aastate keskpaigas riigi suhtumine trans-teemadesse muutus, hakkas Gendyst kujunema ka huvikaitsegrupp, kes soovis viia trans-inimeste mured ja arusaamad nende võimalikest lähendustest riigi tasandile. 1995. aastaks oli Gendy võrgustikuga seotud umbes 20 inimest.

Gendy ja ELL-i suhted olid tihedad. ELL-i kaudu oli võimalik Gendyga ühendust võtta ja organisatsioon jagas Gendy ja selle tegemiste kohta infot. Oli teada, et trans-inimesi ELL-i pidudelt ära ei aeta. Kord kuus vastasid Gendy aktivistid ELL-i usaldustelefonil trans-teemadel. Usaldustelefoni kaudu said inimesed Gendyga kontakti. Gendysse sai kirjutada ja iga kuu saabus paar kirja. Organisatsiooniga võtsid peamiselt ühendust teisi omasuguseid otsivad trans-inimesed ja nende lähedased. Gendy aktivistid pakkusid neile võimalust kokku saada ning toetasid vajaduse korral trans-inimeste lähedasi, selgitades neile transsoolisuse küsimusi.

Kokkuvõte

Eesti lesbide, geide, biseksuaalsete ja transsooliste inimeste organiseerumise alguseks võiks pidada 1990. aastat, mil siinses ajakirjanduses ilmusid esimesed otsesõnu endasuguseid partnereid otsivad tutvumiskuulutused. Eestisse jõudnud HIV sundis ühiskonda esimest korda avalikult

homoseksuaalsusest rääkima, et ennetada epideemiat.

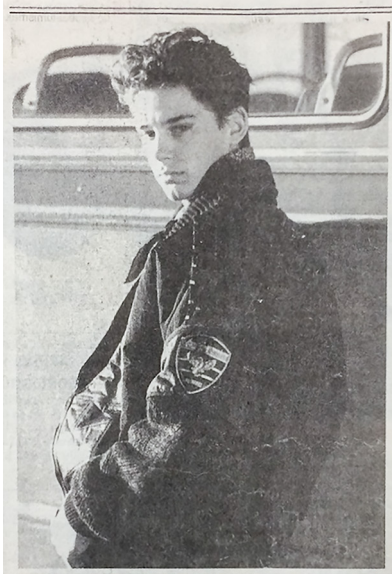
Avatumaks muutuv meedia lõi LGBT+ inimestele esimesed võimalused avalike tutvumiskuulutuste kaudu omasugustega kontakti leida. Samasse aega jäävad esimesed katsed luua L-, G-, B- ja T-inimeste ühingud.

Esimene luhtaläinud katse luua LGBT+ organisatsiooni tehti juba 1990. aasta aprillis, kui varjunime Erik kasutav noormees üritas luua geide ja lesbide ühingu. Samal ajal hakkas tutvumiskuulutuste kaudu koonduma Lilian Kotteri ümber aktiivsete naiste ring, kes sügisel asutasid Eesti Lesbiliidu. 1991. aastaks oli Andrus Herküli ümber moodus-

tunud meestest huvitatud meeste sõpruskond Härjapea Meeste Selts, kes soovis hakata välja andma oma ajakirja. Sama aasta sügisel hakati looma teist geimeeste organisatsiooni. 1992. aasta kevadel ametlikult loodud Eesti Gayliidu võtsid kiiresti üle Härjapea Meeste Seltsi liikmed. 1993. aasta suvel lõi Kristel Regina trans-inimeste organisatsiooni Gendy.

ELL ja EGL asusid enda ümber kogukonda ehitama. Kuulutuste veergudel ilmusid nende kontaktandmed. Kui esialgu sai neisse ühingutesse ainult kirjutada, siis 1993. aastaks olid mõlemad avanud vabatahtlike organiseeritud info- ja usaldustelefoni. ELL ja EGL korraldasid esialgu iga paari kuu tagant suuremaid pidusid, et julgustada inimesi

Ma usun, et varsti toimub coming out

Eesti Ekspressis ilmus Teet Veispaku intervjuu Erikuga (pseudonüüm).
17. IV 1990

ELL-INFO DETSEMBER 1994

PEOD

TALLINN

Laupäev, 17. detsember "Kastanis" kl. 22-06 **MASKERAAD** "Jõulueelne lilla õõ lollimajas". Programm endine, s.o., nagu septembris. Rohkem nagu meestele, aga naised teretunud. "Kostüüme on soovitatav värskendada, vaateleid moraalselt ette valmistada," ütleb reklaam. Pilet 30 kr.

Neljapäev, 22. detsember: Eesti Lesbiliidu **NAISTE JÕULUPIDU** Dominiiklaste kiriku keldris e. Enke keldris (Müüriwahe 33, sissekäik kangi alt) kl. 20-06. Vahepalaks romantiline laulukava. Pilet 15 kr.

Pühapäeval, 1. jaanuaril Glehni lossis **SUUR UUSAASTAPIDU** kl. 20- 6. Eeskava. Kuum, peadpööriv disk. **NAISTE RUUM**. Pilet 25 kr. Tulemas on Helsingis toimuva ILGA (Rahvusvaheline Lesbi- ja Gayassotsiatsioon) Euroopa konverentsi külalisi. Kui saad ja soovid naiskülalisi majutada, anna teada Lesbiliidu infotelefonil.

RIIA

Laupäev, 17. detsember **KARNEVAL LASV-i** (Läti Seksuaalse Võrdõiguse Assotsiatsioon) 4. aastapäeva auks. Restoran "Astoriija" (Audeju iela 16, Keskkaubamaja 5. korrus). Algus kl. 20, uksed suletakse kl. 23. Pilet 1.50 latti, sisaldades eelroa hinna. Info Riia tel. 223950 (kl. 13-18).

SPORT

SAALIBÄNDI e. SÄHLY (palliga saalihoki taoline mäng, mida me harrastasime 1992. aasta alguses): **Laupäeviti kl. 16.30-17.30** (kohale tulla veerand tundi enne) klubis "Reval-Sport" (Aia t. 20: minna "Kaievi" sisseujula kõrvalt vasakult Vanalinna EEV värava kõrval olevast putkast läbi.) Kuum mäng, pesemisvõimalus. Saalibändivarustus on Soome naiste annet ja üüri on annetanud Norra võrkpallinaised.

BAARID

TALLINN

"KASTANI" baaris (Toompuiestee 7, Kaarli kiriku vastas) on gayde ja lesbide õhtud **kolmapäeviti, reedeti ja laupäeviti** kl. 21-6. Pilet 10 kr.

TARTU

"VESTA" baar (Pepleri 4), on homorahvale avatud **laupäeviti** kl. 20-01, mahub umbes 30 inimest, on ka väike tantsuruum. Pilet 5 krooni või puudub hoopis. On saanud Tartu inimestele meeldivaks ajaveetmispaigaks.

Pidude, kohtumispaikade ja kogukondlike trennide kohta sai teavet Eesti Lesbiliidu infolehest ja -telefonilt. Valvetelefoni logiraamatu vahel hoiti alati värkeimat teavet ja sinna pandi kirja kõned ja lühidalt nende sisu. Pidudele ja trenni sai end registreerida telefonitsi ja kirja teel. *Harjumaa muuseum, 9663 AR 5751*

omavahel rohkem suhtlema. 1993. aasta kevadest sügiseni pidas ELL Pika Keldrit, mis oli esimene avalikult seksuaalvähemustele mõeldud ettevõtte Eestis. Sama aasta lõpus hakkas EGL tegema koostööd baaridega, et muuta need meestele turvaliseks. EGL pööras suurt rõhku HIV ennetustööle, koostades turvaseksivoldikuid ja jagades tasuta kondome. Trans-inimeste ühingust Gendy kujunes kogemuste vahetamise tugigrupp, mis eraldi pidusid ega kampaa-niaid ei korraldanud.

1990. aastate LGBT+ tutvuskondade, ühingute ettevõtmiste ja ürituste pilt oli kirjum, kui selles peatükis on kirjeldatud. Kajastamist ei leidnud näiteks Vabameeste Vennaskond, Eesti Nahkmeeste Selts ja teiste aktivistide loodud baarid. Kõrvale jäi ka 1990. aastate teine pool, mil LGBT+ organiseerumine muutus senisest professionaalsemaks. Gendyst kujunes huvikaitserühm, 1998. aastal avati geiklubi Nightman ja X-baar, Tartus alustas tegevust geimeeste organisatsioon Apollo, ELL läks laiali ning selle tuumik jätkas uues Eesti Lesbi ja Binaiste Ühingu.

Kväärid sähvatused Eesti elulookogumikes

Riikka Taavetti

Eestis on elulugusid üldrahvalikult kogutud juba mitukümmend aastat. Kogumistöö algas 1980. aastate lõpus ja tänaseks on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis tuhandeid elulugusid, millest mõnisada on jõudnud ka trükki. Nende seas on eri vanuses ja eri aladel töötanud eestlaste elulugusid igalt poolt Eestist ja ka väliseesti kogukondadest. Kas nende elulugude hulgas leidub tekste ka kväärielust ja samast soost inimeste vahelisest armastusest?

Järgnevalt mõtisklen selle üle, kuidas leida elulugudest kvääri elu jälgi. Vaatluse all olevad elulood on kirjutatud 1990. aastate teises pooles ja jutustavad elust Nõukogude Eestis, taasiseseisvunud Eestis ja Kanada väliseestlaste kogukonnas. Olen neid lugusid uurinud seoses oma doktoritööga, mis käsitleb isiklikke ja kultuurilisi kväärimälestusi Soomes ja Eestis. Tolles töös keskendusin 1996. aastal koostatud seksi- ja armastusbiograafiate eluloovõistlusele ja selle põhjal aasta hiljem välja antud kogumikule „Kured läinud, kurjad ilmad“ (koostanud Merle Karusoo), milles vaatlesin nii homoseksuaalse iha kui ka seksi müüvate naiste seksuaalse teisesuse ja marginaliseerituse kogemuse kirjeldusi. Hiljem olen uurinud Teise maailmasõja ajal Kanadasse põgenenud eestlase Heljo Liitoja autobiograafiaid ning analüüsinud nende põhjal Eesti elu kirjeldamise piiranguid ja nende ületamist.

Kväärid ihad elulugudes

1996. aastal esitas noor naine Ingrid oma kirjutise Eesti seksi- ja armastusbiograafiate võistlusele. Järgnevad osundused on võetud Eesti Kirjandusmuuseumi eluloovõistlusele saadetud käsikirjadest, kui pole märgitud teisiti. Kasutan autori ja tema mainitud inimeste kohta samu nimesid, mis ilmusid kogumikus ja näidendis „Kured läinud, kurjad ilmad“. Ingrid jõuab loos enda elust ja suhetest oma tunnetest teise naise, Karini vastu üsna teksti lõpus:

Siis tahtis ta, et masseeriksin ta kaelasooni. Mul pidada väga pehmed ja õrnad käed olema, nagu rahvas räägib. Edasi lugesin ta selgrootülisid ja kaelalülisid. Head käed ... Me lebasime kõrvuti minu voodil ja vaatasime teineteisele otsa. Mina ei usaldanud seda üleliigset liigutust, paitust, teha; mida tema mõtles, ei tea. Ta lükkas mul juuksed näo eest ja vaatas mind samasuguse pilguga, nagu kunagi olin arvanud ta silmis nägevat.

Lavastuses luges Ingridi lugusid tema *boyfriend*, keda mängis Mait Malmsten. Eesti Draamateater

Ingrid jätkab kirjeldust, kuidas tolle õhtu jooksul aset leidnud pealtnäha väikesed ja tähtsusetud puudutused muutsid tema suhtumist nii oma poiss-sõpra kui ka kogu tulevasse ellu:

Mitte midagi ei olnud juhtunud, ent midagi oli muutunud. Mulle tundus veel mitu päeva hiljem, et kõik, mis ümber ringi toimub, ei puutu meisse. Meie oleme eraldi, ainult kabekesi. Ja ma ei tahtnudki oma mõtteid ohjeldada, lasin neil tormata sinna, kuhu nad ise tahtsid. Me mängime tulega. Vaevalt Karin nii sinisilmne on, et ta aru ei saa, mis mäng see niisugune on. Ta ise meelitab mind puutuma. Olen aus, võiksin seda teha lõpmatuseni, nii kaua kui ta seda vaid soovib. Enne kui suvi lõpeb, on vulkaan plahvatanud. Miks ma olen praegu sellises seisus? Ma ei taha näha Indrekut, ta on mulle vastik. Ma olen valmis hommepäev Karini juurde tormama, ma tunnen, ta mõtleb minu peale, just praegu. Kus on põhjus? Ja ma olen unistanud perekonnast ja lastest nagu tõeline naine kunagi. Ah, ükskõik.

See lõi Ingridi eluloost ja tema nimetamata, kuid äratuntavad tunded on üks väheseid näiteid kväärkogemustest, mis ma olen Eesti elulookogumikest leidnud. Ingrid osales oma elulooga võistlusel, millele andis Eestis tõuke Soome sotsioloogide tellimus. Samamoodi koguti sarnaseid elulugusid Soomes ja ka Venemaal Peterburis ja Leningradi oblastis ning hiljem võrdlesid teadlased kogutud materjali analüüsides Läänemere piirkonna seksuaalseid eluteid. Eestis vastas oma elulooga ajalehtedes ja ajakirjades ilmunud elulugude võistluse kuulutusele 62 eestlast. Kutses esitatud küsimustele toetudes käsitlesid nad oma seksuaalelu lapsepõlves, seksuaalkasvatust koolis, esimesi seksuaalkogemusi ning hindasid seksuaalsuse osatähtsust oma elus. Kuigi

elulood kirjutati vastusena üleskutsele, keskendusid autorid neid ennast kõige enam huvitavatele teemadele, jättes sageli mõned võistluses esitatud küsimused käsitlemata.

Ehkki see elulookogumik koostati Soome sotsiaalteadlaste algatusel ja nende seksuaalsuse uurimuse teemadel, sobitus see igati Eesti elulookogumise traditsiooni. Eestis sai elulugude kogumise uus laine alguse 1980. aastate lõpul perestroika ajal, kui väljendusvabaduse piiramine ja kontroll hakkasid järk-järgult leevenema ning lubama mitmekülgsemat lähimineviku käsitlemist ja arutelu. Üheks kogumise algatajaks oli tollal lavastaja Merle Karusoo, kes oli Pirgu arenduskeskuse mälusektori juhataja ning alustas juba 1987. aastal elulugude kogumist ja kasutamist dokumentaallavastustes. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist täitis elulugude kogumine, avaldamine ja uurimine uue rahvusliku minevikunägemuse ülesehitamisel olulist rolli.

Kured läinud, kurjad ilmad

Armastuse- ja seksibiograafiate kogumik võiks oma teema tõttu olla kvääride mälestussähvatuste leidmisel muidugi eriti paljutöötav allikas. Kogumikus leiduvaid kväärikogemusi ühendab omavahel see, et nende autorid ei nimeta end ei lesbideks, biseksuaalseteks ega geideks, vaid vastupidi, neid nimetusi selgelt tõrjutakse. Eespool nimetatud Ingrid ei kasuta näiteks kordagi sõna „lesbi“. Selle asemel räägib ta, kuidas nad on Kariniga arutanud „homode ja sapfistide teemat“. Ta arutleb, jättes sõna „lesbi“ mainimata, miks sõna „sapfist“ meeldib talle rohkem — sest „ta ei kõla nii julmalt“. Ingrid kirjeldab segadust, mis teda valdab, märgates, mis varjundeid vestlus omandab:

Teeme seda äärmiselt ükskõiksel toonil, nii nagu ei puutuks see meisse. Kord baaris küsisin talt veinise peaga, kuidas tema lugu on. Loomulikult vastas ta eitavalt. Üsna tihti ja viimasel ajal üha sagedamini, on ta seda rõhutanud. Muidugi pole see mingi näitaja. Ka meie tervitus- ja hüvastijätukallistusi ei saa veidraks pidada. Ja kui ümbritsevad inimesed midagi mõtlevadki, siis on see nende probleem. Kord fantaseerisime üsna julgelt, mida teeksid meie tuttavad ja kodakondsed, kui ütleksime, et meiega pole „kõik korras”. Siis aga jõudsime järeldusele, et nali on hea küll, aga katsu sa hiljem selgeks teha, et see tõepoolest ainult nali oligi.

Kui osundatud elulootekstis on esile tõstetud nimetamata tundeid ja tegusid, siis samal eluloovõistlusel osalenud meessoost kirjutaja meenutab seksuaalvahekorda teise mehega. 1960. aastate alguses, kui kirjutaja oli 16-aastane, käis ta Tallinnas sünnipäeval, kus peo peremees öösel talle lähenes. Autor jätkab oma lugu kirjeldusega nauditavast seksist kahe mehe vahel. Ta lõpetab jutu, kirjeldades järgmist hommikut ja hinnates selle kogemuse olulisust enda jaoks:

Hommikul silitas ta mind ja ütles, et homoseksualism on taunitav asi ja ta ei tahaks, et ma sellele kaldun. Olgu ma tütarlastega julgem, aga ettevaatlikum, sest ringi liiguvad suguhaigused ja puha. Kuigi see suhe oli samast soost isikuga, jättis ta mulle meeldiva jälje minu tundmustesse ning seksuaalarengusse.

Sellest kogemusest hoolimata rõhutab autor, et ta ei ole homo- ega biseksuaalne ja et tema meeldejäävaimad seksikogemused on olnud naistega. Eesti ajakirjanduses räägiti 1990. aastate alguses korduvalt meestest, kes on seksinud teiste meestega, pidamata end geiks. Nii oli autoril eluloo

kirjutamise ajal ligipääs mõttemallile, mis võimaldas kirjeldada oma seksuaalset kogemust mehega ja hoida kinni oma heteroseksuaalsest enesepildist.

Seksi- ja armastusbiograafiate kogumikus on lisaks neile kahele isiklikule kvääritundeid ja -kogemusi kirjeldavale tekstile ka lugusid, mille autorid kirjeldavad teiste kogemusi. Näiteks kirjeldab naine, kes on just teada saanud, et tema hea meessõber on gei, reaktsiooni, mida ta paljastuse järel tunneb:

See oli niisugune uudis, et võttis mul põlved nõrgaks. Kükitasin sinnasamasse tänavanurgale maha ja seedisin seda päris hulk aega. No ma olin ju lugenud sellistest asjadest. Tõnu Õnnepalu „Piiririik“ on väga hea raamat. Aga et siinsamas minu kõrval on üks selline?! Seda oli raske omaks võtta.

Autor hindab, et uued teadmised tema suhtumist sõpra ei muutnud, nende sõprus muutus hoopis lähedasemaks, kuna nad said nüüd kumbki teisega oma armusuhteid arutada. Selles katkendis olev viide 1993. aastal ilmunud ja rahvusvahelist tähelepanu pälvinud Tõnu Õnnepalu (Emil Tode) romaanile on ainus viide kultuuriteosele või homoseksuaalsuse teemal peetud avalikule debatile terves kogumikus. Vastavate kultuuriviidete puudumist on näha ka Soome seksibiograafiate kogumikus. Teisalt erineb huvitaval kombel eestlaste kogumik soomlaste omast selle poolest, et eesti autorid ei viita oma heteroseksuaalsust kirjeldades teiste homoseksuaalsusele ning seksi müüvat naist kujutasid eestlaste tekstid marginaalina, kellele samas omistati ettekujutusi majanduslikust ja seksuaalsest liialdamisest.

Lavastaja Merle Karusoo valis osa sellele eluloovõistlusele laekunud tekstidest antoloogias avaldamiseks ja võttis selle 1997. aastal esietendunud samanimelise lavastuse „Kured läinud, kurjad ilmad“ aluseks. Mõningaid kvääre sähvatusi

Etenduse „Kured läinud, kurjad ilmad“ plakat.
Lavastus oli kavas 1997–2003.
Eesti Ajaloomuuseum

kogumiku lugudes andis Karusoo edasi ka näidendis, mille kahes monoloogis kõlasid autorite kirjeldatud sugulaste või tuttavate kogemused. Näidendis on esindatud ka Ingridi elulugu, kuid märkimisväärselt muudetud kujul. Kui ülejäänud lood kanti ette minajutustusena, siis Ingridi loo monoloogi esitas poiss-sõbra tegelaskuju, kes luges salaja Ingridi päevikut. Lisaks sellele, et Ingrid ei esitanud oma lugu ise, esitati see näidendis veel ka kronoloogiliselt tagantpoolt

ettepoole. Monoloog algas eespool tsiteeritud katkendiga, milles Ingrid ja Karin lamavad koos voodis, ning lugu kulges järjest kaugemale Ingridi lapsepõlve poole. Näidendi tõlgenduses jäeti loost välja kõik varasemad viited Karini ja Ingridi tunnete, mistõttu nende vaheline lähedus näib Ingridi elus hiljutise muutusena.

See puuduv osa

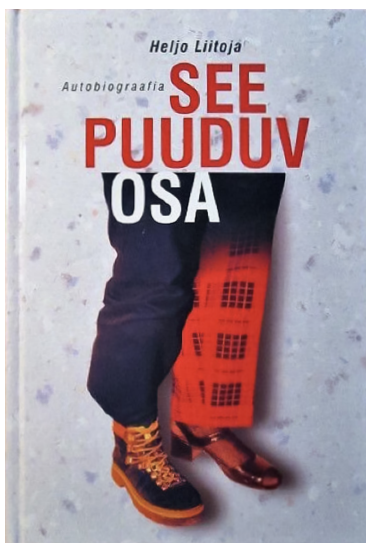
Kui eespool käsitletud eluloovõistlusel osalenud eesti kirjutajad ei konstrueerinud oma heteroseksuaalsust homoseksuaalsete tunnete välistamise kaudu, siis Heljo Liitoja (snd Nurm, 1923–2010) autobiograafiates on selline dünaamika siiski olemas. Liitoja avaldatud autobiograafiad on huvitav näide sellestki, kuidas eluloo kontekst määrab teemad, millest on võimalik ja mõttekas kirjutada. Heljo

Liitoja saatis 1999. aastal oma autobiograafia eluloovõistlusele „Sajandi sada elulugu“. Tema autobiograafia esindab eestlasi, kes kasvasid üles sõdadevahelises noores Eesti Vabariigis, kuid kelle elu pärast Teise maailmasõja puhkemist kardinaalselt muutus. Oma sõjaaegsetelt ja -järgsetelt kogemustelt jagunevad need eestlased kolme rühma: need, kes jäid Eestisse, need, kes küüditati ja need, kes põgenesid läände nagu Liitoja. Võistlusele esitatud autobiograafias keskendub Liitoja oma lapse- ja nooruspõlve kogemustele Tartus ja Tallinnas, sõjaaegsele tööle Saksa sõjaväe teenistuses ning sõja ajal Eestist lahkumisele. Elu hilisematest seikadest on kirjeldatud nii reisi Kanadasse kui ka tegevust Toronto eesti kogukonnas, kus ta töötas lasteaiakasvatana, lastekoori juhatajana ja paljudes muudes kogukonna juhtrollides.

Eluloovõistlusele saadetud tekstis kirjutab Liitoja rõhutatult n-ö eestiliku versiooni oma elust, milles tema eluetapid kattuvad suurte muutustega Eesti ajaloos. Artikkel

pälvis auhinna ja avaldati nii eesti- kui ka ingliskeelses võistlustööde valimikus. Kuid ainult paar aastat hiljem ilmunud pikemas autobiograafias „See puuduv osa“ (2002) kujutab Liitoja oma elu hoopis teisest vaatenurgast. Raamatu alguses selgitab ta, kuidas kõik kogemused, mida ta nüüd jagada soovib, ei mahtunud varem avaldatud biograafiasse:

Taban siin kirja panna ühe puuduva lõigu, millel on küllaltki oluline tähtsus minu elus. Sellele viitab ka pealkiri SEE PUUDUV OSA.

Teise maailmasõja ajal Kanadasse pagulusse jõudnud Heljo Liitoja mälestused 1970. aastate Toronto geiliikumisest ilmusid 2002. aastal

Üks neid teemasid, mille Liitoja varem välja jättis, käsitles tema kogemusi Toronto gei- ja lesbikogukonnas 1970. aastate alguses. Algselt oli Liitoja *underground*-teatriringkondades tutvunud Michaeli-nimelise noormehega ja sõbrunenud ka tema sõpradega. Pärast Michaeli ja teiste noorte geimeestega tutvumist sai Liitojast „homode auliige“ — sõber, toetaja ja isegi kogukonna uurija, sotsioloogiaõpingute raames kirjutas ta diplomitöö geimeeste elust ja kogemustest. Liitoja elulugu kujutab ühte huvitavat perioodi Toronto gei- ja lesbikogukonnas. Liitoja oli kogukonna osa aastatel, mis olid nii Toronto jaoks kui ka laiemalt kiirete muutuste aeg. Vanemad ja harjumuspärasemad aktivismivormid taandusid ja esile kerkis poliitiliselt äärmuslikum geide nn vabastusliikumine. Muutus tekitas kogukonnas pingeid ja mõned vanemad aktivistid leidsid, et noored radikaalid rõhutavad liialt seksuaalsust ja erinevust heteroseksuaalsest ühiskonnast.

Peale gei- ja lesbikogukonna tegevuse ja muutumise ülevaate pakub Liitoja autobiograafia tema põlvkonna kohta erakordse kirjelduse oma seksuaalsuse kogemisest. Liitoja nimetab ennast „heteroseksuaaliks“ ja mõistab heteroseksuaalsust ühe seksuaalsuse vormina teiste seas, mitte endast mõistetava normina. Liitoja arusaama järgi on homo- ja heteroseksuaalsus oma olemuselt sarnased ning igal inimesel on võime armastada nii samast kui ka erinevast soost inimest:

Selleks ajaks uskusin kaljukindalt, et me kõik oleme sündinud nii homo- kui ka heteroseksuaalsete eeldustega ja olenes vaid keskkonnast ja nooruses saadud elamustest, kumb külge esikoha pärib.

Pole teada, kas Heljo Liitoja osales ka mõnel Toronto praidil, kuid 1972. aastal võeti ta Toronto geikogukonna CHAT (Community Homophile Association of Toronto) auliikmeks. Kaader Jearld Moldenhaueri filmitud 1973. aasta Toronto praidilt. *Autori loal*

Kuigi Liitoja ise pidas homo- ja heteroseksuaalsust sarnasteks, nägi ta, et kõik inimesed tema ümber nii ei arva. Lisaks pingetele gei- ja lesbikogukonnas kirjeldab Liitoja teravaid suhteid Toronto eestlaste seas. Liitojal oli raske ühildada eesti kogukonna konservatiivseid väärtusi oma

uue positsiooniga geide ja lesbide seltskonnas. Ta tundis, et uued sõprussuhted seavad tema enda heteroseksuaalsuse kahtluse alla ja kisuvad teda eemale eesti kogukonnast, kus ta oli olnud aastakümneid üks juhtivaid jõude. Kusjuures tuleb meeles pidada, et Liitoja eluloos paiknevad kväärid elud eranditult väljaspool eestlaste kogukonda ja ta ei arutle võimaluse üle, et näiteks geisid ja lesbisid võiks elada ka väliseestlaste hulgas.

Lõpetuseks

Selles peatükis käsitletud näited osutavad võimalusele leida kvääre sähvatusi nii kodu- kui ka väliseestlaste elulugudest, mis on elulookogumikesse talletatud. Elulugudel on eesti nüüdiskultuuris üsna oluline roll ja neist on võimalik leida palju uudseid perspektiive. Üks neist on ka kvääriuurimuslik lähenemisviis. Ehkki elulookogumikes on vähe tekste, mis räägivad otsesõnu elust geina, lesbina või biseksuaalsena, võib neist siiski leida pilguheite kvääridele tunnete ja kogemuste, aga ka kõrvaltvaatajate arusaamu ja mälestusi elust, mis ei vastanud ühe või teise perioodi seksuaalsuse normidele. Need avastused võivad paljastada mälestusi, mis ei ole seotud oma aja kväärivõrgustikega, ja selliste kirjutajate kogemusi, kes on suutnud kõrvale hiilida kontrollist, millele kväärid elud võivad olla allutatud. Seega lubavad need vaatenurgad näha mineviku kväärkogemuste mitmekesisust ja nende mäletamise võimalusi.

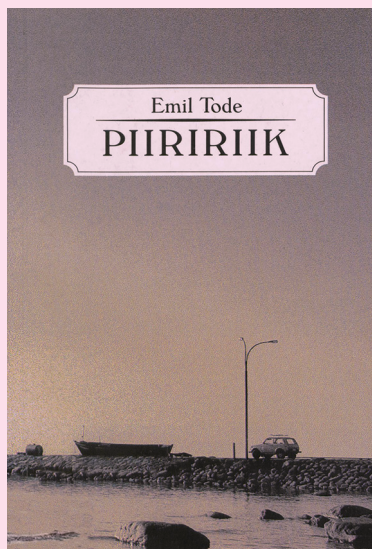
Tõlkinud Erika-Evely Ee Eisen

„Piiririik” — euroromaan või geiroma?

Raili Marling

Emil Tode ehk Tõnu Õnnepalu (snd 1962) „Piiririik” (1993) on paljude arvates nii kodu- kui ka välismaal (raamat on tõlgitud 20 keelde) üks olulisimaid 1990. aastate eesti romaane. Kiriromaani nimetu ja tänu eesti keele grammatikale sooliselt määratlematuks jääv jutustaja kirjutab pihtimuslikult oma suhtest saksa-prantsuse filosoofiaprofessori Franziga. Kuigi jutustaja sugu jääb tekstis välja ütlemata, hakati „Piiririiki” juba ilmumise järel (võib-olla just sootuse pärast) nimetama Eesti esimeseks „geiromaaniks”. Homoseksuaalsus kui teema oli 1990. aastatel Eesti ühiskonnas n-ö kapist välja pääsenud ning tekitas laiemas avalikkuses uudishimu ja elevust, millest ei puudunud annus homofoobiat. Teksti loeti sisse geisensibiilsust ja homoerootikat, ent peaaegu 30 aastat hiljem võlub tekst just oma soolise ambivalentisusega. Jutustaja soovimatus ennast binaarses soosüsteemis defineerida on romaani keskne motiiv. Võime sellest küll otsida detektiividena sõnu, mis soolisuse reedaksid, jutustaja jaoks pole see aga oluline.

„Piiririigist” kõneldes on kombeks näha selles ühtlasi Eesti esimest „euroromaani”, mille keskmes on Ida-Euroopat painav alaväärsuskompleks Lääne-Euroopa ees. Jutustaja on tõlkija, kes on saanud stipendiumi Pariisi. Ta on üleminekuaja Euroopasse „naasmise” kehastus. Ta ihaleb Euroopat, selle kultuuri ja ilusat elu, kuid saab kiiresti aru, et Euroopa näeb teda heal juhul eksootilise kurioosumi või hädise abivajajana. Kuigi ta teab, et ei sobi (veel?) „elegantseks” eurooplaseks, keeldub ta ka omaks võtmast lääne inimeste seas levinud jõuetu idaeurooplase kuvandit.

Eesti keeles on ilmunud Emil Tode „Piiririigist“ viis trükki ning see on tõlgitud kahekümnesse keelde. Esimese trüki (vasakul) kujundas Mari Kaljuste, kolmanda (paremal) Ly Lestberg. *Autorite loal*

Jutustaja paikneb kultuuride ja identiteetide vahel. Selline asend peegeldab ebalust, mida tollane Eesti ühiskond Euroopa lävepakul seistes tundis. Ilse Lehiste on ingliskeelset tõlget arvustades väitnud, et tõlke pealkiri „Border State“ on isegi tabavam kui originaali pealkiri, sest juttu on just meeleseisundist, mida selline kahevahelolek tekitab. Jutustaja põlvkond tahab „minna Euroopasse“, kuid tajub, et enesekindel eurooplus on siiski saavutamatu: küll jääb vajaka keeleoskusest, küll jäävad kohmakaks riided ja hoiakud. Samasugune piiripealsus väljendub ka soolisuse tajumises. 1990. aastad olid Eestis tervikuna aeg, mil otsiti uusi soolisi ja seksuaalseid identiteete ning nendest rääkimise viise. „Piiririik“ püüab kompamisi leida soolisusele veelgi keerulisemaid lähenemisi, küsimärgistades binaarse mõtlemise vajalikkust identiteedi mõtestamisel.

Soo tunnustamise poole 1990. aastate Eestis

Sara Arumetsa

Sooline üleminek ehk protsess, mille kaudu hakatakse elama vastavalt oma tunnetuslikule soole, võib praktikas võtta erinevaid vorme. Tegelikult eri vorme võttes sooline üleminek tähendab enamasti seda, et jäetakse maha senine sooline identiteet, mis põhineb sünnil määratletud sool, et kujundada selline sooline identiteet, mis lubab end maailmas kodusemalt tunda. Ideaalses maailmas vastaks soolise ülemineku viis lihtsalt sellele, mida konkreetne inimene vajab, et elada iseendana. Põhineb maailmas mõjutavad aga seadused soolise ülemineku võimalikkust ja võimalusi väga tugevasti. Näiteks võib riik reguleerida, kas ja mis tingimustel on inimestel õigus soo tunnustamisele ehk oma juriidiliste sooandmete (nagu nimi, isikukood ja sootähis) muutmisele. Samuti on riigil võimalik otsustada, kas ja mis tingimustel on tagatud ligipääs soolise üleminekul seotud meditsiiniteenustele, nagu hormoonasendusravi ja eri tüüpi kirurgilised protseduurid.

Eestis põhineb nii soo tunnustamine kui ka üleminekul seotud meditsiiniteenuste osutamise kord sotsiaalminister Eiki Nestori 1999. aastal allkirjastatud määrusel „Soo-vahetuse arstlike toimingute ühtsed nõuded“. Kuigi määrus oli oluline teetähis, mis andis paljudele trans-inimestele ligipääsu soo tunnustamisele, jätab see ka palju reguleerimata, eriti tänapäeva kontekstis. Mis saab mittebinaarse soolise identiteediga inimestest? Mis saab siis, kui soo tunnustamist taotleb abielus olev inimene? Millistele tervishoiuteenustele

peaks soo tunnustamist taotleval või selle protsessi läbinud inimesel olema ligipääs? Kellel on õigus või kohustus neid teenuseid pakkuda? Kes nende teenuste eest maksab? Millised õigused on soo tunnustamisele neil, kes ei soovi või ei saa endale neid teenuseid lubada või ei vaja neid? Kuidas tõendab soo tunnustamise protsessi läbinud inimene oma haridust? Ei kattu ju tema uus isikukood tema diplomil oleva isikukoodiga. Esimestele küsimustele pole siiani selgeid vastuseid ning õigus oma haridust tõendavaid dokumente muuta anti trans-inimestele alles 2015. aastal. Selles peatükis huvitab mind eelkõige küsimus, kuidas jõudsime siia, kus me praegu oleme. Kuidas sai soo tunnustamine Eestis võimalikuks?

Allikatest

Soo tunnustamise ajalugu uurima asudes otsustasin esimese sammuna hakata 1990. aastate meediast otsima transsoolisi inimesi ja soolist üleminekut puudutavaid ajaleheartikleid. Ajalehtedest osutus kõige mahukamaks allikaks tolleaegne nn kollane meedia (Liivimaa Kroonika, Liivimaa Kuller, Õhtuleht), mille huvi transsoolisuse vastu piirnes enamjaolt kas sensatsiooni otsimise või üksikisiku teekonnale keskendumisega. Teiseks oluliseks allikaks osutus sotsiaalministeeriumi arhiiv rahvusarhiivis, mis sisaldab soo tunnustamist puudutavaid käskkirju. Kolmandaks toetusin suurel määral ka suulisele ajaloole. Püüdsin leida ja intervjuuerida inimesi, kes olid või võisid olla tolleaegsete arengusuundadega kuidagi seotud — olid nad siis trans-inimesed, ametnikud, poliitikud, arstid või kellegi tuttavad. Intervjuuks andis nõusoleku viis inimest: varastel 2000. aastatel üleminekut alustanud Susi (nimi muudetud), taasiseseisvunud Eestis esimesena soolist üleminekut alustanud ning 1990. aastatel trans-inimeste huvikaitsega tegelenud Kristel Regina,

transsooliste inimestega tegelevad kogenud arstid Maie Väli ja Imre Rammul ning 1990. aastate keskel soo tunnustamise õigusliku problemaatikaga tegelenud õigusteaduse professor Peeter Järvelaid. Soovin neid inimesi südamest tänada selle eest, et nad nii lahkelt oma teadmisi ja kogemusi minuga jagasid.

Eellugu ehk Kuidas tunnustati sugu Nõukogude Eestis

Selleks, et paremini mõista, kuidas soo tunnustamise protsess 1990. aastate Eestis arenema hakkas, tuleb kõigepealt rääkida ajast, mil Eesti territooriumil kehtis veel Nõukogude võim. Küsimustele, kas ja kuidas Nõukogude Liidus soo tunnustamist reguleeriti, on aga üllatavalt keeruline vastata. Ühelt poolt tundub, et sooline üleminek oli keelatud, kuid teiselt poolt ilmub välja ka lugusid, mis näivad oma erakordsuses tõendavat vastupidist. Nagu üksikute lugude põhjal selgub, oli Nõukogude Liidus 1980. aastateks soo tunnustamine põhimõtteliselt võimalik. Selleks oli loodud isegi kindel protseduur, mida reguleeris Moskvas asuv NSVL-i tervishoiuministeerium. Kogu protsessi iseloomustas aga range varjatus, mis tähendab, et trans-inimestega tegeldi nii meditsiiniliselt kui ka juriidiliselt salaja. Transsoolisust ennast käsitleti Nõukogude meditsiinis patoloogiana ja moraalse pahena. Sellest tulevalt ümbritses kogu asja teatav hirmuõhkkond: inimesed kartsid, et kui nad oma jutuga mõne arsti juurde lähevad, siis võidakse neile määrata näiteks skisofreeniadiagnoos ja nad haiglasse panna. Seetõttu pole transsooliste inimeste ja nende kogemuste kohta Eesti NSV-s eriti palju informatsiooni säilinud. Paratamatult tundub, et sellest oligi targem vaikida. Nagu Susi mulle intervjuu käigus ütles:

1980ndatel ma teadsin, et ma pean keelt hoidma hammaste taga, sest seda küll ei tohtinud kuskil kellelegi rääkida. See oli keeruline [--] Jumala eest, et midagi ei iitsataks või kuidagi imelikult ei käituks.

See aga ei tähenda, et alati ka vaikiti. 1990. aasta augustis kajastas kuukiri Aja Pulss 1970. aastate alguses Riias toimunud operatsioonide seeriat, mis aitasid Moskvast pärit 30-aastaselt trans-mehel end oma kehas kodusemalt tunda. Urve Hermanni kirjutatud artikkel keskendub operatsioonid läbi viinud Läti kirurgile Viktors Kalnbērzsile ja probleemidele, mis tal NSVL-i tervishoiuministeeriumiga selle tõttu tekkisid. Tervishoiuminister kutsus Kalnbērzi Moskvasse vaibale ning nimetas juhtunut „kõlvatuseks“ ja „eksperimentiks inimese kallal“. Kuigi ministeeriumi kokku kutsutud komisjon otsustas hiljem, et operatsioonid olid õigustatud, sest need päästsid tõenäoliselt patsiendi elu, karistati Kalnbērzi ministri käskkirjaga. Sealjuures jäi kogu juhtum tsen-suuri tõttu peaaegu 20 aastaks riiklikuks saladuseks.

Eesti kogenuim trans-inimestega tegelev endokrinoloog Maie Väli meenutab, et esimene transsooline patsient, Sven (nimi muudetud), jõudis tema vastuvõtule 1986. aastal. Moskvast günekoloogilise endokrinoloogia eriala täiendusõppel olles kuulis Väli ühelt oma Läti või Leedu kolleegilt, et seal on kaks trans-inimest soolise ülemineku juba läbinud. Ta sai kolleegilt kontaktid ja saatis seejärel Moskvasse NSVL-i tervishoiuministeeriumisse kirja, milles kirjeldas Svenit ja küsis, kas nad on nõus teda vastu võtma. Vastus oli jaatav. Seejärel pidi Sven minema Lõuna-Venemaale Doni-äärse Rostovi psühhiaatriakliinikusse, kus teda hoiti umbes kolm kuud tingimustes, mis meenutasid vanglat, et veenduda, kas ta on vaimsetelt terve ja on tõepoolest mees, kes ta väidab enda olevat. Väli vahendab Svenit mälestusi sealsetest „uuringutest“:

Ta rääkis mulle, et näiteks öösel aeti erinevatel kellaaegadel ülesse ja hakati küsima erinevaid asju. Ilmselt taheti siis mingi psüühiline haigus välja lülitada, et sel patsiendil tõesti ei ole mitte midagi.

Kristel Regina kinnitab, et kuudepikkune statsionaarne jälgimine Doni-äärses Rostovis või Moskvast oli NSV Liidus trans-inimeste kohtlemisel harilik praktika. Ta räägib mulle transsoolisest mehest Mihhailist (nimi muudetud), kellega ta kohtus 1990. aastate alguses Tallinnas ja kes oli nagu Svengi millalgi 1980. aastate teises pooles Rostovis psühhiaatriakliinikus olnud. Kuid kui Sven pidi haiglas olema kolm kuud, siis Mihhaili „visiit” kestis ligi pool aastat. Kristel spekulereib oma teadmistele ja kogemustele toetudes, et tõenäoliselt said Rostovisse jõudnutest positiivse otsuse üsna vähesed. Ta on kuulnud inimestest, kellele määrati skisofreeniadiagnoos ja keda hoiti aastaid haiglas ning sellest, et suurem osa inimestest saadeti mingi aja möödudes tõenäoliselt lihtsalt koju tagasi, ilma et neile oleks antud luba soolise üleminekuga alustada.

Kuigi Sveni ja Mihhaili kohta on säilinud vähe andmeid, annavad mõlemad lood mingi ettekujutuse trans-inimeste staatusest Nõukogude ühiskonnas. Sven näiteks soovis abielluda oma tüdruksõbraga. Selleks aga oli samuti vaja Moskvast tervishoiuministeeriumi eriluba, olgugi et sama ministeerium andis talle loa muuta oma juriidilised andmed mehe omadele vastavaks. Kui Mihhailil õnnestus juba Rostovis saada ligipääsu soolise üleminekuga seotud meditsiiniteenustele, siis Maie Väli pidi Sveni jaoks leidma Tartust kirurgi, kes oleks nõus tegema ülakehaoperatsiooni. Kuigi opereerimiseks oli luba antud, osutus see keeruliseks ettevõtmiseks, sest nagu Väli mulle ütles, peeti teiste arstide hulgas kogu asja „halvamaiguliseks tegevuseks“. Lõpuks tehti Sveni

operatsioon Tartus siiski ära, kuid salaja: suure tõenäosusega märgiti operatsiooni põhjuseks rinnanäärme kasvaja. Mihhail pidi Rostovis allkirjastama aga mitteavalikustamise leppe, mille järgi ta ei tohtinud oma soolisest üleminekust avalikult rääkida. Sealjuures oli sellise leppe väidetavaks eesmärgiks trans-inimeste privaatsuse ja turvalisuse kaitsmine. Küsisin Kristelilt, et kui kogu asjaajamist iseloomustas salastatus, siis kuidas inimesed üldse teadsid, et neil on võimalus soolise üleminekuga alustada. Kristel vastas, et nad ei teadnudki, ja lisas, et isegi arstid enamasti ei teadnud.

Kui küsida konkreetsemalt soo tunnustamise kohta Eesti NSV-s, siis seaduslikult võis seda võimaldada Eesti NSV ministrite nõukogu (st valitsuse) 1970. aasta määrus nr 432. Määrus andis inimestele, keda nimetatakse „hermafrodiitideks“, loa „soo muutumisega“ seoses „parandada“ oma ees- ja perekonnanime. Määrus aga ei täpsusta, mida tingimuste „hermafrodiit“ ja „soo muutumine“ all täpsemalt silmas peetakse. Kas „hermafrodiitide“ hulka arvati tänapäevases mõistes nii inter- kui ka transsoolised inimesed? Mida tähendas „soo muutumine“ ning kuidas seda perekonnanaisubüroos tõendati? Seksuoloog Imre Rammul oletab, et tõenäoliselt kasutati Nõukogude ajal „hermafroditismi“ kategooriat ka transsooliste inimestega tegelemiseks — eriti juriidikas, kus muud kategooriat ei eksisteerinudki. Küsisin Maie Välielt, et kui Sven sai Moskvast loa oma sooandmeid muuta, kas see luba sisaldas siis ka mingit põhjendust või diagnoosi. Kahjuks ei ole dokument säilinud ja Väli ei ole enam kindel, mis seal täpsemalt kirjas oli, kuid meenutab, et „transseksualismi“ ei olnud seal siiski mainitud, mis sest, et tollal kehtinud haiguste klassifikatsiooni järgi oli see diagnostiline kategooria juba kasutusel. Tundub, et kuigi Nõukogude meditsiinis eristati intersoolisust ja transsoolisust, siis trans-inimeste soo tunnustamise taotlusi

põhjustati ja lahendati samadel tingimustel nagu intersooliste inimeste omi. Üks on kindel: „transseksualism“ ei olnud seaduslikult lubatud põhjus sooandmete muutmiseks, kuid „hermafroditism“ oli.

Soo tunnustamise protsessi iseloomustas Eesti NSV-s seega salastatus, hägusus ja kehv ligipääsetavus. Kuigi trans-inimeste soolist identiteeti erandkorras tunnustati, siis üldiselt pidid trans-inimesed jääma ühiskonnas nähtamatuks ning nende heaolu sõltus võõraste arstide ja ametnike heatahtlikkusest. Informatsioon selle kohta, mis NSV Liidus üldse võimalik oli, levis nii trans-inimeste kui ka neid toetavate arstide seas eelkõige suust suhu: kui teadsid kedagi, kes teadis midagi, siis ehk said isegi võimaluse; kui mitte, siis jäidki lihtsalt teadmatusse.

Soo tunnustamine taasiseseisvunud Eestis

Vabanemine

Vastiseseisvunud Eesti riik pidi soo tunnustamise küsimusega esimest korda silmitsi seisma siis, kui 1992. aasta 6. aprillil jõudis Tallinnas asunud riiklikusse perekonnaseisuametisse üks avaldus, mis osutus otsustavaks. See avaldus ei erinenud tõenäoliselt kuigi palju nendest, mille esitajad olid olnud Sven ja Mihhail, kui mitte arvestada, et seekord puudus avaldusel NSVL-i tervishoiuministeeriumi luba, ja et vahepeal oli muutunud riigikord. Sellele avaldusele eelnes aga ühe transsoolise inimese aastatepikkune töö, mis oli alanud mitu aastat enne Eesti Vabariigi taasiseseisvumist. Kuigi Kristel Regina ütleb, et ta oli esimene lihtsalt „juhuse tahtel“ ja „kogemata“, siis on selge, et suurt rolli mängis ka tema meelekindlus, leidlikkus ja julgus.

Kristel 1994. aastal. Foto Tiit Veermäe.
Pühapäevaleht 20. VIII 1994

Kuidas alustada soolist üleminekut, kui sellist asja justkui ei eksisteerigi? Kui su ümber ei ole institutsioone, teisi inimesi ega muid tugistruktuure, mis sind sel teekonnal toetaksid? Kristel alustas oma teekonda 1980. aastate lõpus teaduste akadeemia keskraamatukogus (praegu TLÜ akadeemiline raamatukogu) transsoolisuse kohta informatsiooni otsides.

Kuigi esialgu ei suutnud ta meditsiinilisest kirjandusest midagi asjakohast tuvastada, siis ajapikku leidis ta viiteid tekstidele, milles kirjeldati „transseksuaalsust“. Ta kirjutas need viited üles ja saatis USA-s asuva Johns Hopkinsi ülikooli raamatukokku teabepäringu. Oma päringus ütles Kristel, et ta on tudeng (mis oli tõsi) ja et ta soovib materjalidega tutvuda, sest kirjutab transsoolisuse teemal üliõpilastööd (mis ei olnud tegelikult tõsi). Üllataval kombel saadetigi talle vastu kastitais erinevatest raamatutest ja teadusajakirjadest tehtud koopiaid. Teisisõnu: tööd jagus.

Kristel tegi iseseisvalt uurimistööd transsoolisuse kohta paar aastat. Ta luges saadud tekste, tegi märkmeid, kirjutas enda tarbeks referaate jms. Ent tema materjalid rääkisid sellest, kuidas läänemaailmas transsoolisusega meditsiiniliselt tegeldakse, ja sellest ei pruukinud Nõukogude süsteemis hakkama saamiseks olla praktilist kasu. Nõukogude süsteemi vaikust aitas Eestis murda juba

mainitud Urve Hermannini artikkel Viktors Kalnbērzsist. Kristel Regina otsustas selle loo lugemise järel Hermanniga ühendust võtta ja kohtuda. See kohtumine osutus oluliseks, sest just Hermann viis ta kokku Mihhailiga ja julgustas teda mõne psühhiaatriga rääkima.

1990. aasta lõpus panigi Kristel enda koostatud materjalid kokku ja pöördus eri arstide poole. Ta läks nii psühhiaatri Ellen Grüntal-Oja (tollal Ellen Grüntal) kui ka avalikkuses tuntud seksuoloogi Helvi Rammuli jutule. Kumbki arst ei osanud Kristelile esialgu midagi konkreetset öelda, kuid mõlemad näitasid üles heatahtlikkust ja osavõtlikkust. Mõlemad soovisid tutvuda Kristeli kogutud materjalidega, lubasid end asjaga kurssi viia ning uurida, kas ja mida saab ette võtta. Lõpuks otsustati, et Kristel peaks käima regulaarselt kord kuus Grüntal-Oja vastuvõtul, ja nii umbes poolteist aastat, et veenduda, et Kristel on vaimselt terve ning oma soovis kindel.

Samal ajal püüdis Kristel leida kirurgi, kes oleks olnud valmis trans-inimestele väliste suguelundite rekonstrueerimise operatsioone teostama. Kristel räägib, et Tartu Maarjamõisa haigla lastekirurgi Uudo Reino vastuvõtule jõudis ta lõpuks ühe teise ajakirjaniku soovitusel. Reino on selles loos oluline tegelane, sest lisaks Kristelile toetas ta hiljem ka teiste trans-inimeste soo tunnustamist ja osales ka soo tunnustamist reguleeriva seaduseelnõu töörühmas. Reinol olid tänu residentuurile Moskvas ja erialasele täiendusõppele Helsingis olemas vajalikud tehnilised oskused ning põhimõtteliselt oli ta nõus Kristelile vajalikku mitmeetapilist operatsiooni pakkuma. Seda aga ainult ühel tingimusel: Kristelil peab olema naise soolist kuuluvust tõendav pass.

Õigusajaloo professor Peeter Järvelaid, kes oli koos Reinoga sotsiaalministeeriumi loodud töörühmas, meenutab, et Reino seisis opereerimise tõttu suure dilemma

TARTU ARSTID TEGID MEHEST NAISE

Kui Kristeli lugu 1993. aastal avalikuks sai, ei jätnud meedia sensatsiooni loomiseks kahjuks võimalust kasutamata. *Liivimaa Kulleri esikaanelugu 1. IV 1993*

ees. Ühelt poolt oli ta arstina andnud vande, et kui inimene palub abi, siis peab teda aitama. Kuid teiselt poolt puudus seadus, mis oleks sellist tüüpi operatsioone lubanud. Seetõttu oleks operatsioone võidud tõlgenda ülliraskes kehavigastuse tekitamisena, mis kehtiva kriminaalkoodeksi järgi töi karistusena kaasa vabaduse kaotuse.

Operatsiooni oli seega vaja kuidagi õigustada. Kuna sarnaseid operatsioone peeti intersooliste kehade puhul „sugu korrigeerivateks“, mitte „sugu muutvateks“ (ning seepärast olid need lubatud), tekkis Järvelaiul ja Reinol mõte, et kui Kristelil oleks naise sugu tõendav pass, siis ei oleks tegemist enam soo muutmise, vaid korrigeerimisega, sest tema keha viidaks lihtsalt vastavusse tema tegeliku sooga, mida kinnitab pass.

Kuidas aga õigustada sooandmete muutmist? Ellen Grüntal-Oja ja Helvi Rammul kutsusid 1992. aasta märtsis Tallinna psühhiaatriaiglas kokku kuueliikmelise arstliku konsiiliumi, kus otsustati, et sooline üleminek on Kristeli puhul nii meditsiiniliselt kui ka juriidiliselt õigustatud. Kristel läks selle tõendiga perekonnaseisuametisse, kus teda võeti tema sõnul väga positiivselt ja sõbralikult vastu. Ei mingit kära, ei mingeid üleliigseid küsimusi, ei mingit osakondade vahel pendeldamist või pikki menetlustoiminguid. Vajalikud muudatused tehti lihtsalt ära ja talle anti välja uus sünnitunnistus. Pühapäevalehes 1994. aastal ilmunud intervjuus ütleb Kristel tolle päeva kohta:

Tädi, kes seal Toompeal oli, võttis mu vana sünnitunnistuse kätte, tegi hästi kavala näo ja ütles: selle me hävitame nüüd ära. Küsis, kas mul kolm rubla on kaasas. Mu oma nina all kirjutati mulle uus sünnitunnistus. Oligi kõik. Minust sai ametlikult Eesti Vabariigi naiskodanik.

Takerdumine

Tolleaegsest meediast käisid läbi ka kaks trans-meest, kes said 1993. aastal perekonnaseisuametist uue sünnitunnistuse ja uued dokumendid. Kristeli juhatamisel käisid ka nemad Grüntal-Oja vastuvõttudel ja said seejärel psühhiaatria-haigla arstlikult konsiiliumilt soolist üleminekut põhjendava tõendi. Kristel ütles mulle, et tõenäoliselt oli perekonnaseisuamet tollal valmis suurema kärata trans-inimeste perekonnaseisuakte muutma seetõttu, et praktikas ei olnud tegemist uue olukorraga. Sama tehti ju ka ENSV-s ja tundub, et tollal oli tegevus isegi seaduslikult reguleeritud, olgugi et häguselt. See aga ei olnud nii Eesti Vabariigis. 1990. aastate keskel sattuski perekonnaseisuameti tegevus justiitsministeeriumi huviorbiiti — ei oldud rahul, et allasutus muudab ilma seadusliku aluseta inimeste sooandmeid. Ühelt poolt on mõisteta, et justiitsministeerium ei saanud lubada midagi, mis ei olnud seadustega reguleeritud. Teiselt poolt aga paistab, et ministeeriumi ametnikel polnud ka teadmisi ega tahet soo tunnustamist reguleerida. Tulemus oli see, et justiitsministeerium piiras varem olemas olnud võimalusi, pakkumata asemele midagi uut või teistsugust.

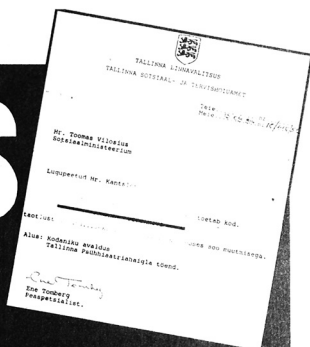
Tekkinud olukorda ilmestavad Postis ja Õhtulehes ilmunud lood Rita-Helmist. Rita-Helmi sai 1994. aasta augustis Tallinna psühhiaatria-haiglast soolist üleminekut näidustava tõendi. Kui ta aga perekonnaseisuametisse läks,

oli sealsetele ametnikele kõrgemalt poolt öeldud, et neil ei ole luba väljastada „teisesoolise passi“. Riikliku perekonna-seisuameti direktor Kersti Hiedel kommenteeris ajalehes Post ilmunud artiklis ametkonna seisukohta järgmiselt:

*Ma ei saa anda naise passi inimesele, kellel on asjad püksis!
Kui ta on naine, siis on ta kohustatud altari ette minema ja
sünnitama, sel juhul kuulub talle ka õigustatult naise pass.
Kuid mis nii välja tuleks? See poiss ei saa ju teise mehega altari
ette minna.*

Mis teeb mehest naise?

**"Ma ei saa naise passi anda inimesele,
kellel on asjad püksis!"**

Postis ilmunud tahumatult sõnastatud küsimus, millele riik pakkus 1997. aastal vastuse dokumendiga „Ministri käskkiri ja arstliku komisjoni otsus“. Post 15. IX 1994

Hiedeli hetero-normatiivsusest nõretav mõttekäik vääraks eraldi analüüsi, kuid see jääb selle peatüki kitsamast sihiseadest kõrvale. Rita-Helmi olukord ei olnud unikaalne. Postis ilmunud loost tuleb välja, et samal aastal pöördus perekonna-seisuameti poole veel keegi, kes soovis oma sooandmeid muuta. Kuigi tema edasine saatus ei ole teada, sai ka tema vähemalt esialgu äraütleva vastuse. Kersti Hiedel pakkus Postis ilmunud loos tekkinud olukorrale ka lahenduse:

Kõigepealt tuleb operatsiooni abil sugu muuta, siis aga tuleks tervishoiuametil meile esitada akt ekspertiisi kohta, kus on kindlalt kirjas, mis sugu see inimene on. Siis anname talle vastava passi. Siis on ta naine, kui on vastav otsus.

Perekonnaseisuameti ja justiitsministeeriumi seisukoha tõttu muutus suguelundite kirurgiline rekonstruktsioon seega soo tunnustamise eeltingimuseks. Samal ajal olid sotsiaalministeeriumi ja arstkonna jaoks operatsioonile saamise eeltingimuseks muudetud sooandmed. Selle vastuolu tagajärjel muutus soo tunnustamine tegelikkuses võimatuks. Sotsiaal- ja justiitsministeeriumi vahel 1994. aastal alanud vaidlus puudutas seega järgmisi filosoofilisemat laadi küsimusi, mis paistavad olevat aktuaalsed ka tänapäeval: mille põhjal tuleks sugu määrata, kes võib sugu määrata ja kes selle eest vastutab?

Kobustuslike protseduuride kehtestamine

Raske on täie kindlusega öelda, millal hakati soo tunnustamist reguleerivate õigusaktidega ministeeriumite tasandil esimest korda tegelema. Leidub vihjeid, mis viitavad juba 1993. või 1994. aastale. Kõige varasem dokumenteeritud katse valdkonda reguleerima hakata pärineb aga 1996. aasta novembrikuust, mil tollane sotsiaalminister Toomas Vilosius kutsus kokku töörühma, kelle ülesandeks määrati „välja töötada soovahetust reguleeriv seadus“.

Peeter Järvelaiu sõnul moodustati töörühm tema enda ja Uudo Reino ettepanekul. Kui avalikkuses hakkasid levima kuuldused Kristelist, võtsid Reinoga ühendust ka teised, kes soolise üleminekuga seotud operatsioone vajasisid. Reino aga ei tahtnud hakata iga patsiendiga seadusliku ja

seadusevastase piiril kõndima. Lisaks oli ta nii Järvelaiu kui Kristeli sõnul saanud haigla juhtkonnalt Kristeli operatsioonide pärast noomida, olgugi et pole teada, miks haigla operatsioonid hukka mõistis. Kuigi Vilosius oli nõus töörühma ametlikult kokku kutsuma ning sinna leiti ka asjast huvitatud arste ja juriste — nende hulgas ka hiljem pikalt sotsiaalministeeriumi arstlikku komisjoni juhtinud seksuoloog ja psühhiaater Imre Rammul (Helvi Rammuli poeg) —, ei jõudnud töörühm siiski soo tunnustamist reguleeriva seaduseelnõuni. Peamiseks takistuseks oli Järvelaiu sõnul osalejate, teiste hulgas tema enda aja- või huvipuudus: kes hakkas tegelema muude asjadega, kes kolis Eestist ära jms. Samuti võisid töörühma ebaõnnestumises rolli mängida muutused valitsuskoalitsioonis: Vilosius kaotas ministrikoha kõigest kümme päeva pärast töörühma kokkukutsumist.

Olemasolevate allikate põhjal tundub, et ummikseisust, kuhu oldi 1994. aastal satunud, pääseti välja lõpuks alles 1997. aasta 24. aprillil, mil uus sotsiaalminister Tiiu Aro allkirjastas käskkirja „Soovahetuse kohustuslike protseduuride kehtestamine“. See oli esimene dokument Eestis, millega hakati soo tunnustamist ja soolise üleminekuga seotud meditsiiniteenuste osutamise korda ametlikult reguleerima. Aro käskkirja ajendi ja konteksti kohta lubab mõningaid järeldusi teha tema kuu aega varem allkirjastatud käskkiri, millega leiti lahendus ühe Tallinnas elanud trans-inimese korduvatele taotlustele alustada soolist üleminekut.

Kuna justiitsministeerium leidis, et sooandmete muutmise aluseks peaks olema arstliku ekspertiisi otsus taotleja soo kohta, otsustas sotsiaalministeerium olukorra lahendamiseks kokku kutsuda komisjoni, mille liikmed oleksid võimelised nõutud ekspertiisi pakkuma. Komisjoni koosseis kinnitati esimest korda 1997. aasta varakevadel ja selle esimeheks määrati Imre Rammul, kes juhtis komisjoni

kahes koosseisus 2021. aasta alguseni. Komisjonile anti ülesandeks paika panna ka reeglid, mille alusel otsustada, milline on isikute sooline kuuluvus. Tollal loodud protseduurireeglid jäävad oma aja konteksti arvestades silma eelkõige oma progressiivsuse poolest. Trans-inimesed võisid komisjonilt positiivse otsuse saamise järel alustada soovi korral nii hormoonasendusraviga kui ka muuta oma sooandmeid. Sealjuures ei olnud need kaks formaalselt teineteisest sõltuvad. Paraku ei luba olemasolevad allikad teha järeldusi, kas see oli nii ka praktikas.

1997. aastal loodud reeglites mõjub aga kummastavalt nõue, et sugu tunnustatakse sotsiaalministri käskkirjalise otsuse alusel. Raske on öelda, miks otsustati, et igat üksikut soo tunnustamise taotlust peab kinnitama minister isiklikult, kuid paistab, et sotsiaal- ja justiitsministeeriumi vahel puudus üksmeel, kuidas trans-inimeste taotlusi ikkagi lahendada. Trans-inimesi koondav ühendus Gendy (millest loe pikemalt peatükist „Eesti LGBT+ liikumise algus 1990–1994“), mille üks asutaja ja juhtisik oli Kristel, saatis 1997. aasta suvel kirja mõlemale ministeeriumile, et trans-inimeste õigusliku olukorra kohta aru pärida. Oma vastuses ütleb Aro, et ministeeriumid püüavad luua soo tunnustamist reguleerivat seadust, kuid selleni ei ole veel jõutud, sest ministeeriumitel on „passisoo vahetamise ja kirurgilise korrektsiooni ajalisest järjestusest“ erinevad arusaamad. Võib spekuloida, et just justiitsministeeriumi vastumeelsuse tõttu lubada soo tunnustamist ilma kirurgilise sekkumiseta otsustas sotsiaalministeerium lisada protseduurireeglitesse klausli ministri käskkirjalise otsuse kohta, mistõttu jäi kokkuvõttes kogu vastutus sotsiaalministeeriumile.

Järellugu ehk tänapäeva sattununa

Tiiu Aro soo tunnustamist reguleeriv käskkiri kehtis 1999. aasta 7. maini, mil võeti vastu sotsiaalminister Eiki Nestori määrus „Soovahetuse arstlike toimingute ühtsed nõuded“. Näib, et Aro käskkiri oli algusest peale mõeldud ajutise lahendusena, kuniks koostöös justiitsministeeriumiga jõutakse soo tunnustamist reguleeriva seaduseni. Ministri käskkirjal kui sellisel puudub õigust loov jõud, see on mõeldud eelkõige asutusesiseseks kasutamiseks ja üksikjuhtumite lahendamiseks. Nii oligi vaja vastu võtta valdkonda reguleeriv õigusakt. Paraku räägivad minu allikad selle määruseni jõudmisest vähe. Näiteks jääb ebaselgeks, kuidas määrus loodi ja kes selle loomises peale olemasoleva arstliku komisjoni osales. Märkimist väärib aga vahest see, et soo tunnustamise regulatsiooni loomise eest võttis vastutuse sotsiaalministeerium, samal ajal kui (või ehk just sellepärast, et) justiitsministeerium pidas kogu probleemi vähetähtsaks.

Samuti paistab, et ministeeriumid ei suutnud ka aastatel 1997–1999 soo tunnustamise küsimuses üksmeelt leida. Paljuräägitud seaduseelnõu loomiseni ei jõutudki ning näib, et 1999. aastal vastu võetud määrus on sarnaselt Aro käskkirjaga ajutise iseloomuga kompromisslahendus, mis annab Eesti trans-inimestele küll õiguse soo tunnustamisele ja soolise üleminekuga seotud meditsiiniteenustele, kuid jätab lahendamata hulga muid seotud küsimusi. Juba mainitud Gendy kirjast selgub, et nendest kõige pakilisem oli trans-inimestele tervishoiuteenuste osutamise kord. Kuigi sotsiaalministeerium lubas 1997. aasta suvel, et uue seadusega hakatakse reguleerima ka kirurgiliste raviteenuste kulude hüvitamise korda, siis pole selleni seni jõutud.

1999. aasta määrusega ei muutunud ka kriteeriumid, mille põhjal arstlik komisjon transsooliste inimeste soolise

kuuluvuse üle otsustab. Ainsad sisulised muutused olid need, et hormoonasendusravi muutus kohustuslikuks ning selle ravi alustamise ja sooandmete muutmise vahele pidi jääma kaheaastane ooteaeg (mis praktikas taandati hiljem paljudel juhtudel ühele aastale). Kas rangemad reeglid olid osa kompromissist justiitsministeeriumiga, jääb ebaselgeks. Vestlusest Imre Rammuliga tuleb aga välja, et justiitsministeeriumis muretseti juba 1997. aastal, et kui soo tunnustamine tehakse liiga lihtsaks, siis võivad inimesed hakata süsteemi ära kasutama: samast soost inimesed hakkavad omavahel abielluma, mehed hakkavad kaitseväekohustusest kõrvale hiilima ja meessoost kinnimõistetud lasevad end paigutada naistevanglasse. Samas on Rammulise komisjoni vajalikkust meedias õigustanud sarnase retoorikaga. Seega mängisid uute reeglite kehtestamises rolli tõenäoliselt ka arstliku komisjoni liikmete seisukohad.

Nõukogude ajal kehtinud soo tunnustamise protsessi kirjeldasin ma salajase, hägusa ja kehvasti ligipääsetavana. On kummastav mõelda, et nii mõnigi nendest märksõnadest sobiks kirjeldama ka praegust aega. Sellegipoolest on märkimisväärne, et 1990. aastate Eestis üldse midagi loodi, eriti kui võrrelda meie arengukäiku sellega, mis toimub teistes Euroopa riikides. Näiteks Lätis ja Leedus pole soo tunnustamise protsess siiani seaduslikult reguleeritud. Soo tunnustamise õigus ei olnud aga midagi, mis trans-inimestele lihtsalt anti. See tuli kätte võidelda ja olulist rolli selles mängis just trans-aktivism, eelkõige Gendy, kes trans-inimeste olemasolu ministeeriumitele ikka ja jälle meelde tuletas. Kasutan juhust ja viskan õhku provotseeriva spekulatiivse küsimuse: milline oleks meie kaasaeg, kui trans-aktivism ei oleks 2000. aastatel vaibunud? Millisest soo tunnustamise ajaloost saaks siis rääkida ja kirjutada?

Valik lisalugemist Eestiga seotud LGBT+ ajaloost

- Vahur Aabrams, Kuidas seletati homoseksuaalsust nõukogude noortele. — Feministeerium, 07.12.2021
- Rustam Alexander, Regulating homosexuality in Soviet Russia 1956–91: A different history. Manchester University Press, 2021
- Airi-Alina Allaste, Katrin Tiidenberg, LGBT activism in Estonia: identities, enactment and perceptions of LGBT people. — Sexualities 23 (3), 2020
- Sara Arumetsa, Seesmuuseumi ja välisuse vahel. Simone de Beauvoiri ambivalentsuse mõiste toel transsoolisuse fenomenoloogia poole. Magistritöö. Tallinna Ülikool, 2021
- Sara Arumetsa, Õigus soolise üleminekuga seotud tervishoiule. — Vikerraadio 1–2, 2022
- Brigitte Davidjants (toim.), Kapiüksed valla: arutlusi homo-, bi- ja transseksuaalsusest. Eesti Gei Noored, 2010
- Eero Epner. Inimesed, keda polnud. — Levila, September 2021. <https://www.levila.ee/raadio/inimesed-keda-polnud>
- Dan Healey, Russian Homophobia from Stalin to Sochi. London: Bloomsbury, 2018
- Dan Healey, Bolshevik Sexual Forensics: Diagnosing Disorder in the Clinic and Courtroom, 1917-1939. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2009
- Ken Ird, Sodooniajuhtumid varuasaegses Eestis Pärnu maakohut materjalide põhjal. Magistritöö. Tartu Ülikool, 2013
- Andreas Kalkun, Ajalugu, mida polnud? Homoseksuaalse iha jäljed kolmes kohtuasjas. — Mäetagused 71, 2018
- Andreas Kalkun, Homoseksuaalsuse sõnastamise katsed. Eulenburgi skandaal ja Magnus Hirschfeld XX sajandi alguse Eesti ajakirjanduses. — Keel ja Kirjandus 1–2, 2020
- Andreas Kalkun, Work First and Love Will Follow. Division of Labor and Male Beauty in Estonian Folk Culture. — J. Samma, A. Paistik (toim.), AAFAGC. Applied Art for a Gay Club. Tallinn, Paris, 2010
- Merle Karusoo (toim.), Kured läinud, kurjad ilmad. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Elulood 1997
- Merle Karusoo, Kui ruumid on täis: Eesti rahva elulood teatritekstides 1982–2005. Tallinn: Varrak, 2008
- Merilin Kirikal, „Olin lahti murdunud elule“: modernse soo ja keha kujutamine Johannes Semperi Teise maailmasõja eelses loomingus. Doktoritöö. Tallinna Ülikool, 2022
- Taavi Koppel saates „Lilla agenda“, Kväär ajaloo eri I ja II, 16.06.2021, 21.07.2021. <https://anchor.fm/lillaagenda/>
- Aet Kuusik, „Me poleks kunagi pidanud tänavalt ära minema!“ — Feministeerium, 05.07.2017
- Heidi Kurvinen, Homosexual Representations in Estonian Printed Media During the Late 1980s and Early 1990s. — R. Kuhar, & J. Takacs (toim.), Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe. Ljubljana: Peace Institute, 2007
- Michael C. LaSala, Elyse J. Revere, „It would have been impossible before“: Reflections on current gay life in Estonia. — Journal of Homosexuality, 58, 2011
- Richard C.M. Mole (toim.), Soviet and Post-Soviet Sexualities. Routledge, 2019
- Ineta Lipša, LGBTI people in Latvia. A history of the past 100 years. Rīga: LGBT un viņu draugu apvienība „Mozaika“, 2017

- Liiri Oja (toim.), Inimõigused. Õiguskantsleri Kantselei veebiväljaanne, 2022
- Rebeka Põldsam, Otsides kvääre lugusid sõdadevahelise Eesti ajakirjandusest. Eugeneika rollist homoseksuaalsust ja transsoolisust puudutavates aruteludes.— Mäetagused, 76, 2020
- Rebeka Põldsam (koost.), Feeling Queezy?! / Köhe tunne?! Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, 2014
- Rita Ruduša, Forced Underground: Homosexuals in Soviet Latvia. Rīga: Mansards. 2014
- Martin Rünk, Kuidas kirjutada Agu Pilt kunstiajalukku? — Sirp 25.11.2016
- Jaanus Samma, Eugenio Viola, Martin Rünk, Rebeka Põldsam (toim.) Not suitable for work. A chairman's tale. Berlin: Sternberg Press & Tallinn: Center for Contemporary Arts, 2015
- Lukasz Szulc, Transnational Homosexuals in Communist Poland. Cross-Border Flows in Gay and Lesbian Magazines. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018
- Riikka Taavetti, Queer Politics of Memory: Undisciplined Sexualities as Glimpses and Fragments in Finnish and Estonian Pasts. Doctoral dissertaion. University of Helsinki, 2018
- Tallinna Ülikooli ELU tudengiprojekt „Eesti LGBT ajalooveeb“ 1990. aastatest, 2021 <https://tlulgbt.wixsite.com/ajalooveeb>
- Anna-Stina Treumund, Lilli, Reed, Frieda, Sabine, Eha, Malle, Alfred, Rein and Mari. Lugemik, 2013
- Airi Triisberg, Anna-Stina Treumundi praktika lesbi-, queer- ja feministliku poliitika kontekstis. — Rael Artel (koost.), Anna-Stina Treumund. Tartu Kunstimuseum, 2017
- Raili Uibo, Prides in Estonia: Struggling in the Centrifugal Pulls of Nationalism and Transnational Leveraged Pedagogy. — K. Wiedlack, S. Shoshanova, M. Godovannaya (toim.) Queer-feminist Solidarity and the East/West Divide. Peter Lang, 2020
- Raili Uibo, "And I don't know who we really are to each other": Queers doing close relationships in Estonia. Doctoral dissertation. Södertörns högskola, 2021
- Uladzimir Valodzin, Criminal Prosecution of Homosexuals in the Soviet Union (1946-1991): Numbers and Discourses. EUI Working Paper HEC 02/2020
- Teet Veispak, Udo Parikas (toim.) Sexual Minorities and Society: the changing attitudes towards homosexuality in the 20th century Europe. Ajaloo Instituut, 1991
- Aro Velvet, Sovereignty after gender trouble: language, reproduction, and supranationalism in Estonia, 1980–2017. — Journal of the History of Ideas 80(3), 2019
- Kārlis Vērdiņš, Jānis Ozoliņš (koost.), Queer Stories of Europe. Cambridge Scholars Publishing, 2016

Toimetajad
Rebeka Põldsam,
Vahur Aabrams, Andreas Kalkun

Koostajad
Uku Lember, Rebeka Põldsam

Autorid
Vahur Aabrams, Sara Arumetsa,
Ken Ird, Andreas Kalkun,
Taavi Koppel, Raili Marling,
Bart Pushaw, Rebeka Põldsam,
Martin Rünk, Kai Stahl,
Riikka Taavetti, Hannes Vinnal

Keeletoimetaja
Aet Kuusik

Konsultandid
Maarja Kangro, Gustav Kalm

Inglise keelest tõlkija
Keiu Krikmann

Soome keelest tõlkija
Erika-Evely Ee Eisen

Illustreerija
Jaanus Samma

Kujundus
Stuudio Stuudio

Projektijuht
Kristiina Raud

Väljaandja
Eesti LGBT Ühing

Raamatu valmimist on toetanud
Rosa Luxemburg Foundation.

Trükk
Tallinna Raamatutrükikoda

ISBN
978-9916-4-1434-7
978-9916-4-1435-4 (pdf)

„Kalevi alt välja. LGBT+ inimeste lugusid 19. ja 20 sajandi Eestist“ väljaandmise aastal tähistame Eestis homoseksuaalsuse dekriminaliseerimise 30. aastapäeva. Viimase kümnekonna aasta jooksul on hakatud uurima Eesti soo- ja seksuaalvähemuste ajalugu ning Eesti avalikkus on LGBT+ inimesed ja teemad üha enam omaks võtnud. Nende kaante vahele on kogutud lesbide, geide ja biseksuaalsete ning transsooliste ja enmast sooliselt mittebinaarselt väljendavate inimeste lugusid 19. ja 20. sajandist. Olgu raamat abiks nii LGBT+ inimeste kui ka Eesti ajaloo mõistmisel uuest vaatevinklist!

